

1.

**A KATONAI KÖZIGAZGATÁS SZERVEZETE
A DEBRECENI KERÜLETBEN
1723—1849 KÖZÖTT**

(Provincialis commissariatús districtus Debreceniensis.)

Írta: dr. Komoróczy György

I. A hadtápszolgálat fejlődése a XVIII. századig.

„Magyarországon módfelett szegény a gazdasági, méginkább a hadigazdasági kérdésekkel foglalkozó történeti irodalom” állapította meg őszinte önbírálattal és a történettudomány egyik nagy méretű tartozásának feltárásával Borus József.¹ S ha ennek a tanulmánynak sem az a célja, hogy a katonaság szervezésének, ellátásának minden kérdését feltárja, mégis képet igyekszik adni arról, hogy egy nagy kiterjedésű kerületben milyen volt a katonai közigazgatás felépítése. Nyilvánvaló, hogy emiatt a korlátozott célkitűzés miatt a tanulmány nem érint sok kapcsolatos kérdést, mint többek között a katonaság ellátásával összefüggő paraszti árutermelést, a deperditákban jelentkező súlyos kizsákmányolást, az adózás jellegét stb; nem érinti a hadseregszervezés megnyilvánulásait sem, valamint a katonai közigazgatás felépítésének egész rendszerét, amely a Bécsből irányított katonai apparátus egymáshoz való kapcsolatait tárja föl; nem foglalkozik a hadsereg belső irányításának ügyével, a stratégiai kérdésekkel, a katonai független és fegyelmet különböző korokban jelentkező formáival, mert egy ilyen kérdésekre is kiterjedő tanulmány a tárgyalt időszakban is több száz oldalas munkára terjedne ki. Erre viszont e tanulmány keretében nincs megfelelő lehetőség.

A katonai közigazgatás kialakulása, hasonlóan a hadsereg összetételének és felépítésének ügyéhez, társadalmi jelenség: a közigazgatás szervezeti rendszere függ a társadalom gazdasági életétől; a termelés fejlettségi foka dönti el a katonaság fegyverzetét és ellátását; a termelés s a

¹ Borus József: 1849 hadtörténeti irodalmának néhány kérdése. (Hadtört. Közl. 1955. évf. 3-4. sz.), 199. old.

gazdasági állapot a kulturális helyzettel együttesen határozza meg a hadseregmozgatás feltételeit, a társadalmi forma szab irányt annak, hogy milyen a katonaság polgári kapcsolatainak kiépítése, milyenek az ellátás, az utánpótlás, a vezetés megnyilvánulásai.²

Az általunk tárgyalt idő a feudalizmus társadalmi formáján belül egy sajátosan átmeneti korszak: a hanyatló és haldokló feudalizmus még fenntartja a hűbéri szervezet politikai formáit, de a feudálizmus méhében már kialakulnak az új termelőerők, az új törekvések, melyek belülről rombolják a haldokló társadalmi rendszert. A társadalom méhében zajló belső küzdelem kifejezésre jut a katonaság szervezetében is.

A feudalizmus virágkora idején, a XV. sz. előtt, a még gyöngye államhatalom a hadsereg önálló szervezetét nem alakíthatta ki. S ennek a gazdasági-társadalmi helyzetnek volt a következménye a *hadseregformák* akkori állapota: ismeretes volt, mint egyik döntő haderő, a király szolgálainak egységes hadából kialakult nemesség személyes felkelése a király zászlója alatt, mellette a magánbirtokrendszeren alapuló bandérium s végül a nemesi birtokokon belül élő jobbágyföldök után megállapított telekkatonaság. Ez a hármas tagolás megfelel a klasszikus feudalizmus termelési viszonyainak és termelőerőinek s éppen ezért jellemző kb. a XVI. sz.-ig. Persze, a továbbiakban is fennáll, de már nem kizárólagosan és nem alapvető katonaszervezési formaként.³

A klasszikus feudalizmusban a hadseregszervezés a felkelés rendszerén alapszik. A katonaság létszáma kizárólag a rendek akaratán múlik, s a feudális anarchia körülményei befolyásolják a katonaság egységeinek alakulását. S ez a helyzet megmaradt a további századokban is, de már a XV. sz.-ban egy új hadseregtípus tűnik fel s ez: a zsoldoskatonaság. A zsoldoshadsereg már nem a hűbéri rendszer belső jelensége, hanem a polgári fejlődés csíráinak jelenlétét tükrözi. A zsoldoshadsereg feltétele: a pénzgazdálkodás nagyobb mértékű kibontakoztatása egyfelől, másfelől pedig a földjétől megfosztott jobbágyság, zselérség, pásztoelemek megléte, akiből a katonaság emberanyaga kialakul. Ezt a két tényezőt használja ki a központosításra törekvő monarchia s ezzel a hadseregszervezésben előremutató tényezőt állít előtérbe.⁴

A hadsereg típusainak különbözőségével függ össze annak ellátása. A feudális anarchia idején a hadsereg önmagát táplálta, a klasszikus feudalizmus egész szakasza alatt központi ellátóhálózatról ez ideig nincs tudomásunk. A katonaság részére szállítóeszközt, szerszámokat, fegyverzetet, élelmet részben maga a hadsereg kiállító földesúr vagy város nyújtott, részben pedig harácsolásból, rablásból szerezték be szükségleteiket.

A zsoldosseregek kifejlődése viszont a hadtápszolgálat területén is

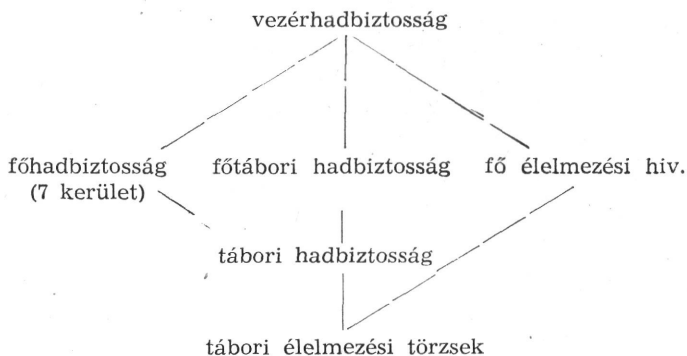
² Engels: Anti-Dühring, 1948, Bp. 338. old. utalásai.

³ Magukra a formákra lásd Markó Árpád: Magyarország hadtörténete, 1943, Bp. 36. old.

⁴ Vö. Elekes Lajos: Hunyadi hadserege, 1951, Bp. 3-6. old.; lásd még Timon Béla: Az 1838/39. évi regnicolaris deputatio katonaj vonatkozású munkálatai, 1935. Bp. 5. old. vagy Maksay Ferenc: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. sz-i Magyarországon, Hadtört. Közl. 1956. évf. 1. sz. 26. old.

egy újkori vonással, egy polgári jellegű sajátossággal színezte a hadsereg ellátásának feladatát: a zsoldos katonaságot már bizonyos fokig központilag kellett ellátni s ez a feladat a hadtápszolgálat kezdetleges megszervezését indokolta. Rablásból, mint kizárólagos forrásból, már nem lehetett eltartani egy hadsereget a katonaság erkölcsi értékének teljes lezülése nélkül s a katonaság hitelének rombolása nélkül. S ha a XVI sz.-ban, de még későbbben is, a zsoldos ellátása szervezetlen volt, a sokhónapos fizetlenség nyomort, „örökös fázást, éhezést” idézett elő,⁵ az ellátás központi megszervezésének szükségessége már felmerült, csak kidolgozatlanok voltak annak formái. Különösen kidolgozatlanok voltak Magyarországon, ahol az idegen, német zsoldosseregek a jobbágyok és polgárok kizsákmányolásának, a nemzeti elnyomásnak legvéresebb eszközei voltak s ahol még a szervezett ellátás sem biztosította az emberek személyi szabadságát, a holnap életheletőségét.⁶

A hadsereg ellátásának szervezeti felépítése a XVII. sz.-ban kezdett elkülönülni a hadsereg vezetésének katonai, stratégiai felépítésétől. Az alakulatok élelmezésének funkcióját a tábori hadbiztoság látta el, amely az udvari haditanácstól függött.⁷ A tábori hadbiztosok fölött s főhadbiztosok állottak, akiknek a hivatala állandó székhellyel bírt s Magyarország területén Erdélyben, Bánátban, Szlovéniában, Pozsonyban, Budán, Kassán, Nagyváradon, Besztercebányán volt a főhadbiztosok működési központja.⁸ 1650-ben megszervezték a vezérhadbiztosi intézményt s ettől kezdve a katonaság ellátásának szervezeti tagolódása, hozzávetőleges pontossággal, az alábbi:

Az egész hadtáptintézmény alá volt rendelve az 1502-ben szervezett udvari haditanácsnak, tehát a bécsi központi kormány szerv rendel-

⁵ Maksay i. m. 39. old.

⁶ Ilyen eseteket hoz fel Komoróczy György: Debrecen története a felszabadulásig, 1955, Db. II. fej.

⁷ Ujhelyi Péter: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig, 1914, Bpest, 164. old.

⁸ Ujhelyi i. m. 261. old.

kezett a magyar hadseregellátás ügyeivel is.⁹ Egyébként ebben a szervezeti hálózatban a katonai és polgári együttműködés csirája már megtalálható volna, de a végrehajtó szolgálat során a katonaság a maga akaratát teljes mértékben érvényesítheti. A megyék közvetlenül a haditanács intézkedéseit hajtják végre, illetve a hadi biztosoktól kapnak felhívást, ilyenformán a katonaságnak polgári vonalon történő ellátását kizárólagosan katonai hatóságok intézik.

A katonaság és polgárság kapcsolatainak szabályozására már tettek kísérletet az állandó magyar hadsereg felállítására előtt is. Ezek a kísérletek azonban nem vezettek határozott eredményre, részben azért nem, mert a császári-királyi zsoldosereg ellátását állandó jelleggel Magyarország csak kényszerrel vállalta a XVII. sz.-ban, másrészt pedig azért nem, mert az osztrák hadsereg katonai közigazgatási gépezete el tudta látni az ellátással kapcsolatban felmerülő feladatokat. A kísérletek közé tartozik Aichpichl ajánlata, amelynek lényege, hogy „a hadi biztosság a porciókat a megyék meghallgatásával vesse ki, a kamarai hivatalszervezet segítségével hajtsa be.” Ugyanakkor az Einrichtungs-werk, Kollonich híres, magyartalanítást ihlető műve, 1688-ben országos vagy megyei biztosok hivatalának szervezését veti föl.¹⁰ De ezeket a javaslatokat nem teljesítették, s miután állandó magyar hadsereg még nem volt, a javaslatok elhallgatása nem okozott sok zavart.

Átmeneti megoldással kísérletezett az 1697-ben kiadott katonai szabályzat, amely az első nyoma annak, hogy „a katona zsoldját készpénzben vette a hadi cassából, sőt az orális és equilis portiók is rész szerint az éléstárakból, rész szerint a hadipénztárból szolgáltatott ki”, állapítja meg az 1836-ban kiküldött katonai bizottság.¹¹ Ez a megoldást célzó szabályzat azonban rögzítette le a megyék és katonaság kapcsolatait, az elszámolás rendszerét s egyoldalúan a katonaság igényeit hangsúlyozta ki. Az 1711. évi rendelkezés szerint a megyék és a katonaság havonta számolták el egymással, míg a katonai év végén, nov. 1.-én, fennmaradó pénzüsszeget a hadipénztár részére adták át.¹² A számadástétel mindenkor ott történt, ahol a kerületi főhadbiztos székhelye volt. Debrecen pl. Kassán, illetve 1716-tól Nagyváradon számolt el.¹³ Az elszámolás azonban csakis a megyék, a törvényhatóságok, valamint a katonai szervek között történt meg s az adófizetőknek a hadbiztossággal egyenrangú képviselője nem volt.

Az állandó hadsereg felállítása megváltoztatta a hadsereg ellátásának feltételeit. Régi kívánság volt már az állandó hadsereg felállítása. Zrínyi Miklós is követelte, hogy „az ország tartson egy ármádát lábon készen, aki minden felé, minden órában, minden szempillantásban, télen-nyáron oda mehessen, ahová szükség kívánja.”¹⁴ Es ha a fel-

⁹ Erre nézve *Ujhelyi* i. m. 31. és köv. old.

¹⁰ Lásd erre *Ember Győző*: A commissariatús provincialis felállítására Magyarországon 1723-ban. A Bécsi Magyar Tört. Intézet Evkönyve, 1934, IV. évf. 339–340. old.

¹¹ Debr. Állami Levéltár (ezentúl: DÁL) Commissariatica 1/1840, pag. 20.

¹² *Szabó Dezső*: Az állandó hadsereg becikkelyezésének története III. Károly korában, 1911, Bp. 38. old.

¹³ DÁL, Hadiadó számadások 1712, 1716.

¹⁴ *Markó* Árpád: gr. Zrínyi Miklós prózai munkái, 1939, Bp. 285. old.

állított állandó hadsereg nem is kapott magyar szervezetet, ha az uralkodó osztály le is mondott arról, hogy „az ország önállóan intézze hadügyeit”,¹⁵ mégis: formailag 1715-ben megszületett az állandó magyar hadsereg. Funkcióját tekintve ez a hadsereg lényegében a kizsákmányolás biztosítása az osztrák kormányzervek kezében a magyar jobbagység fölött. Szervezetileg a magyar törvényhatóságok összefogása az osztrák katonai igazgatás központi szerveivel, a haditanáccsal, a vezérhadbiztossággal, amelyeknek akaratát mindenben végrehajtották. Az önálló és független magyar hadseregnek még a *gondolata sem* merült fel Bécsben, jóllehet erre az 1715-ben kiküldött rendszeres bizottság javaslatot terjesztett elő, amit az uralkodó teljesen figyelmen kívül hagyott.¹⁶

Az állandó hadsereg felállításával „állandósultak az eddig csak időnként fellépő szükségletek s terhek, melyek a lakosság vállaira neheztek.”¹⁷ Ez tette most már égetővé egy olyan új szervezet létrehozását is, amely összekötő szerepet tölt be a katonaság és a polgári hatóságok között. Ez az új intézmény általános vélemény alapján a commissariatust.

Az 1715. évi rendszeres bizottság véleménye szerint a commissariatust a királyi tanács kebelében volt megszervezendő. A feladatokat a bizottság a katonaság ellátásában, elszállásolásában, meneteltetésében és az adószedésben látja.¹⁸ S már maga ez a javaslat hatalmas fejlődést jelent a korábbi állapotokhoz viszonyítva, hiszen azelőtt kizárólagosan a hadbiztosságok intézték a katonaság ellátását s önkényük előtt egyetlen fék volt: esetleges lelkiismeretük. Előremutató javaslat az is, hogy a commissariatust-nak közvetlen kapcsolatot kell fenntartania a megyékkel, és nemcsak a kancellária útján kell a hivatali érintkezést fenntartania. A rendszeres bizottság a commissariatust feladatkörének és szervezetének meghatározásánál figyelembe vette az 1696. évi katonai szabályzat terveit.¹⁹ Akkor már elhatározták, hogy az ország katonai közigazgatási ügyeinek intézését egy főprovinciális kezében összpontosítják és mellette három tartományi biztosi állást rendszeresítenek, míg a törvényhatóságokban egy biztosi és adószedői hivatalt szerveznek.²⁰ De ez a terv nem valósult meg. Hasonló helyzet alakult ki Erdélyben, ahol az 1704. évi gyulafehérvári országgyűlés „megszervezte az országos commissariatust intézményét. Erre égetően szükség volt ahhoz, hogy a hadak tartását rendszeressé lehessen tenni.”²¹ De szükség volt erre az intézményre Magyarországon különösen, mert a városok pa-

¹⁵ Varga János: A parasztság állami kizsákmányolása a 18. sz. első felében. Spira Gy.: Tanulmányok a parasztság történetéhez 1711–1790), 50. old.

¹⁶ Kónyi Mária: Az 1715/22. évi rendszeres bizottság javaslatai, 1932, Bp. Vö. Varga i. m. 59. old.

¹⁷ Komoróczy György: Fejér vm. és a katonaugy a XVIII. sz.-ban, 1937, Cegléd, 5. old.

¹⁸ Kónyi i. m. 39. old.

¹⁹ Szabó D. i. m. 90. old.

²⁰ DÁL Commiss. 1/1840 pag. 20.

²¹ Trócsányi Zsolt: Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában, Levélt. Közl. 1955. évf. 157. old.

naszai éppen a katonaság szétesztásánál, elszállásolásánál és élelmezésénél jelentkeztek legerőteljesebben s ezeknek szabályozása a fejlődő államigazgatás gyakorlati követelményeiből fakadt.

II. A TARTOMÁNYI BIZTOSSÁG MEGSZERVEZÉSE

(A központi igazgató hatásköre általánosságban; a központi katonai igazgatás szervei; katonai bizottságok; vezetők)

Debrecen városa 1723. jan. 31-én rendeletet kapott arról, hogy „a király a királyi tanács mellé néhány személyt fog legközelebb kinevezni s nemsokára határozat születik a kerületi katonai biztosok utasítása fölött.”²² Valóban: az 1723. évi országgyűlés „legnagyobb eredményeként” felállították a m. kir. helytartótanácsot s ennek keretében az országos biztosi hivattalt.²³ A tartományi biztosság élére igazgatói címmel a helytartótanács egyik tanácsosa került, akit a király nevezett ki.

A tartományi biztosság (commissariatus provincialis) a helytartótanácsnak szerves része volt. 1783-ig, a departamentális rendszer bevezetéséig, a helytartótanácsnak lényegében három nagy ügyosztálya volt: az egyik a tartományi biztosságé, a másik az úrbérrendezése, a harmadik a tanulmányi alapé.²⁴ Az egész XVIII. sz. folyamán tehát a tartományi biztosi igazgató intézkedéseit a helytartótanács nevében adta ki s a tanács ülésein terjesztette elő összefoglaló jelentéseit az ország különböző tartományi biztosságainak ügyeiről.

Az országot mint egyetlen tartományt vette alapul az uralkodó a tartományi biztosság felállításánál. Az ország maga az 1723. jún. 24-i útmutató szerint 6 kerületi biztosságra oszlott fel. Ezek: a pozsonyi, a budai, a kassai, a debreceni, az eszéki, a soproni kerület voltak.²⁵ Az 1740. évi instructio már hét kerületet ismer: 1738-ban ugyanis megszervezték a besztercebányai kerületet is. Ezek a kerületek nem azonosak a hadbiztosi kerületekkel. Egyébként 1741-ben az országban 7 hadbiztosi kerület volt s mindegyiknek székhelye megegyezett a tartományi biztosság székhelyével, kivéve a debreceni kerületet, amelynek hadbiztosi kerület székhelye Nagyvárad volt.²⁶ Ez volt az alapja annak, hogy a tudományos szakirodalom a hadbiztost és a tartományi biztost sok esetben egymással összetévesztette.²⁷

A tartományi biztosság igazgatója munkáját fizetésért látta el. Illetménye 1724-ben 1500 Ft volt, míg a kerületi biztosok váltakozó

²² DÁL Különb. tart. iratok No. 1206.

²³ Ember: Commissariatus i. m. 345. old.

²⁴ Ember Győző: A m. kir. helytartótanács ügyintézése, Levélt. Közl. 1937. évf. 159. old.

²⁵ Ember: Commissariatus i. m. 356. old.

²⁶ Eble Gábor: Törvényhozás az insurrectióról. Hadtört. Közl. 1897. évf. 195. old.

²⁷ Eble i. m. 198–199. old., ahol a hadbiztosról beszél, de a leírt funkciók a kerületi biztost illetik. Ugyanígy jár el Marczali Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788/90-ki háborúban, Századok, 1915. évf. 4. old.

nagyságú illetményt élveztek, a terület nagyságától és talán a biztos személyétől is függően. A pozsonyi kerületi biztos 1400 Ft-ot kapott, míg a debreceni másokkal együtt 1000 Ft-ot.²⁸

Az igazgatónak az egész biztossági hálózatot irányító munkája volt. Az első tartományi igazgató gr. Károlyi Sándor, havonként a helytartótanács elé terjesztett jelentéseiben részletesen beszámol az adószedés menetéről, a salgamusról. Összefoglalói kerületek szerint tagolódtak s így áttekinthetően számoltak be az ország adózóinak nehézségeiről, s az adózás terén elkövetett visszaélésekről. A jelentések alapja részben a kerületi biztosok jelentései voltak, részben pedig személyes élmények gyűjtése során nyert tapasztalatok. 1729-ben pl. Károlyi végigjárta a debreceni kerület nagy részét az adóhátralékok okainak felderítése céljából.²⁹ 1744-ben Nádasdy Lipót gr. igazgató is panaszkodik a nehéz funkcióról, mert az adót az emberek nem szívesen fizetik s a kerületi biztosok nem járnak el kellő szorgalmatossággal az adóbehajtásban.³⁰

A biztosi hivatalnak 1741 óta önálló bélyegzője volt. „Sigillum provincialis commissariatus districtus X.”³¹ Ez a pecsétforma maradt meg a XIX. sz. közepéig. 1841-ben merült fel a pecsétek magyarnyelvű körirata. Ekkor írja Döbrentey Gábor a debreceni kerületi biztoshoz: „Most ideje, midőn a magyar nyelv diplomátiává lett, az eddigi hibás fordításokat jóval felcserélnünk.” Önmagát „Buda kerületi országos főbiztos”-nak címezi.³² Ilyen értelemben változik meg a kerületi biztosságok latin elnevezése magyarrá.

A tartományi biztosságok központi igazgatója a XVIII. sz. folyamán a törvényhatóságokkal a helytartótanács útján tartott kapcsolatot, de ugyanakkor saját hatáskörében adott ki rendeleteket a kerületi biztosságok részére, melynek tartalma azonos volt a helytartótanácsi rendelkezésekkel.³³ A XVIII. sz. vége óta, amióta a helytartótanácsban a departamentumok rendszere, az ügyosztálykezelés alakult ki, az igazgató az egyes kerületek részére kiadott rendelkezéseket saját iktatószámmal látta el. Megváltozott az elnevezése is: 1846-ban már „Országos Biztosságok Főigazgatója” névvel találkozunk.³⁴ Ez a körülmény a kerületi biztosságok zártabb függőségét árulja el az országos főigazgatótól.

A tartományi főigazgató már a XVIII. sz.-ban szervezeti előljárója volt a kerületi biztosoknak. A kerületi biztosok csak a tartományi igazgató engedélyével hagyhatták el székhelyüket.³⁵ Minden ügyben megírt jelentést a kerületi biztosok közbejöttével kellett megtenni s pl. a katonai visszaélések tárgyában a kerületi biztos a hadbiztossal együtt tartotta meg a kivizsgálást, jelentést az ügyről az igazgatónak kellett

²⁸ *Ember* i. m. (Commissariatus) 357. old.

²⁹ Országos Levéltár, Relationes commissariatus directoris et vicedirectoris. (A továbbiakban: O. L. Relatiók) 1729. febr. 24.

³⁰ O. L. Relatiók 1744. nov. 24. No. 14.

³¹ *Ember*: Commissariatus i. m. 360. old.

³² DAL, Commiss. 147/1841.

³³ Vö. O. L. Relatiók 1753. márc. 15.

³⁴ DAL, Commiss. 101/1846.

³⁵ *Ember*: Commissariatus i. m. 360. old.

előterjeszteni, aki azt továbbította a helytartótanácshoz.³⁶ Ennek a szolgálati útnak a betartása egyik legnehezebb pontja volt a katonai instrukcióknak, mert a megyék sok esetben nem vették figyelembe a kerületi biztosokat, akikről az volt a véleményük, hogy „a hadbiztosok akarátának mindenben engedelmeskednek, s nem sok hasznot hajtanak az országnak.”³⁷

Ha ennek az állásfoglalásnak gyökereit, társadalmi háttérét megvizsgáljuk, arra a következtetésre kell rájöttünk, hogy a kerületi biztosok és rajtuk keresztül az országos biztossági igazgató, a törvényhatóságok irányítására, ellenőrzésére, a katonai ügyek polgári vonatkozásainak összefogására felállított szervek voltak, tehát lényegében *az államhatalmat képviselték a törvényhatóságokkal szemben*. Fennállásukat éppen az tette elsősorban indokolttá, hogy a hadsereg maga idegen vezetés alatt állott, s azt a törvényhatóságok népe éppen úgy nem tekintette magáénak, mint maga a nemesi vezetés sem. Katonai ügyekben az államhatalom idegen érdekeket szolgált s amikor a biztosok, a kerületek katonai ügyeinek polgári vezetői, az állami rendelkezéseket akár a katonaság ellátásában, akár adózásban végrehajtották, lényegében az idegen államvezetés érdekeinek szolgáltak, az idegen hatalom kizsákmányolásának eszközei voltak. Fejlődésüket egy szervező gondolat haladó programja hozta létre, az állandó hadsereg szükségleteit teremtették meg, de munkájuk gyakorlata szembeállította őket a nemzeti érzésekkel és a magyarság kibontakozó öntudatával. Tekintélyük megszilárdulását rombolta az körülmény, hogy önállóan voltaképpen egyetlen ügyben sem intézkedhettek, hanem mindenben felülről vártak intézkedést, tehát az államhatalom csúcsszerveitől; katonai ügyekben pedig a legfőbb irányító a haditanács volt, tehát egy idegen hatóság. Éppen ezért szerették eleinte a megyék kikerülni a közbeeső fórumnak tartott biztosi intézményt s inkább fordultak a hadbiztoshoz, aki legalább egy-egy ügyben maga hozott intézkedést. A helytartótanács viszont a biztosok tekintélyét erősíteni kívánta, mert azon keresztül is a magyar kormányhatóság erejét akarta megszilárdítani. Ezért rendelte el 1743. márc. 12-én Debrecen tanácsának, hogy a közügyekben kiadott kerületi biztosi körözvénnyekre haladéktalanul válaszoljanak.³⁸ 1745-ben pedig helytelenítette azt, hogy a hadi biztosnak nagyobb tekintélye legyen, mint a kerületinek, s a tekintély biztosítására arról intézkedett, hogy a jövőben a kerületi biztos aláírása nélkül semmiféle utalványt se fizessenek ki a hadipénztár részére. Csakis ilyen módszerrel hajtható végre a pénzfelhasználás egységes ellenőrzése.³⁹ De ugyanakkor kötelezte a helytartótanács a törvényhatóságokat arra is, hogy a katonai hatóságokkal szükséges levelezést tartsák fenn, a katonaság megke- reséseire válaszoljanak.⁴⁰

A katonaság anyagi szükségleteinek kielégítésére az 1723-ben fel-

³⁶ DÁL, Miscellanea I. No. 582.

³⁷ Komoróczy: Fejér m. i. m. 6. old.

³⁸ DÁL, Misc. I. No. 713/1.

³⁹ Uo. 713/2.

⁴⁰ DÁL, Locumtenentia, 1808. No. 4

állított tartományi biztosság óta két központi szerv működött: az egyik maga a tartományi biztosi igazgató, a másik a *vezérhadbiztosság*. Utóbbi számára 1726-ban új utasítást adtak ki. Katonai tekintetben az udvari haditanácsból, közigazgatási és gazdasági szempontból az udvari kamarától függött.⁴¹ A vezérhadbiztosság a megyékben elhelyezett katonaság életét érintő kérdésekben a helytartótanács útján intézkedett. Az 1746-ban kiadott újabb utasítás hatáskörét konkrétan meghatározta. Eszerint jogkörébe tartozott a katonai szemlék lebonyolítása gazdasági ügyekben, a katonai költségvetés elkészítése, élelmezési raktárak ellenőrzése, egészségügyi intézetek és gyógyszerárak megvizsgálása stb.⁴² Ezt a jogkört gyakorolta 1767-ig, amikor helyét átadta az 1740-ben szervezett Magyarországi Főhadparancsnokságnak.⁴³ 1848 végén ezt a főhadparancsnokságot is megszüntették és helyét az országos főhadparancsnokság foglalta el 1849. márc. 20–aug. 11. között.⁴⁴

A katonaság és a polgári szervek együttműködésének szabályozása az országgyűlést is gyakran foglalkoztatta. Az 1790/91. országgyűlés 67. t. c. által kiküldött bizottságok között tervet dolgozott ki egy adó- és biztossági ügyekben kiküldött bizottság is, amelynek javaslatait nem tárgyalták, mint ahogyan feledésbe merült a többi bizottságok sok-sok egységes javaslata is. Az 1827. évi 8. t. c. hasonlóképpen önálló bizottságot szervezett a katonaugyekben, majd az 1836. évi 11. t. c. véglegesen rendezni kívánta „az országban szállítást tartó s azon átkelő katonaság élelmezésének és beszállásolásának legjobb” módját. Az e célra kiküldött bizottság 102 oldalas jelentést terjesztett elő, melynek egy példányát megküldötte a tartományi biztosságok főigazgatójának is.⁴⁵ Ez a bizottság részletesen áttanulmányozta „az ország levéltárának” katonai vonatkozású ügyiratait a XVII. sz.-tól kezdve s annak alapján tette meg javaslatait, melyek azonban nem valósultak meg s a katonai közigazgatási polgári vonatkozásai a régebbi utasítások elvi alapján állottak, amelyekről külön-külön később lesz szó.

A tartományi igazgató hatásköre a XVIII. sz. folyamán fokozatosan önállósult. Az 1723. május 28-án kiadott első instrukciót 1740. március 5-én, majd 1768. nov. 21-én újabb módosítások egészítették ki. Azonkívül, hogy hivatali kötelességeik megtartására és a föltétlen engedelmességre esküt tesznek, legfőbb feladatuk az adóbeszedésben és a katonaság elhelyezésében „éberséget mutatni”. E célból közvetlenül leveleznek a megyékkel és jelentést tartoznak tenni az udvari haditanácsnak.⁴⁶ A katonaság és polgári hatóságok közötti viszályokat ők intézik el, de a meghozott döntés ellen a helytartótanácsához indított fellebbezésnek van helye. II. József korában egy 1785. október 17-én szervezett „mixta commissio” volt hivatva a két hatóság közötti nézetelté-

⁴¹ Ujhelyi i. m. 213. old.

⁴² Uo. 261. old.

⁴³ Timon i. m. 27. old. és László József: Az 1740-ben felállított magyarországi főhadparancsnokság; Levéltári Közl. 1937. évf. 163. o.

⁴⁴ Ember Győző: Az 1848/49-ki minisztérium levéltára, 1950. Bpest. 245. old. főhadparancsnokság, Levélt. Közl. 1937. évf. 163. old.

⁴⁵ DÁL, Commiss. 1/1840.

⁴⁶ Egy példány látható DÁL, Commiss. 1753, Egy másik utasítást ismertet Ember: Commissariatus i. m. 355. old., 1724. május 24-ről.

résekben döntést hozni s amennyiben ezek sem tudnának megegyezésre jutni, akkor a bizottságok udvari előljáró szervei jogosultak az ügyben végső fokon állást foglalni.⁴⁷

Az igazgatóság hatásköre végérvényesen csak elvileg nyert szabályozást, de tulajdonképpen irányító szerv lévén, maguk az ügyek az alsóbbfokú kerületi intézményeknél zajlottak le s az igazgató inkább az intézmények fölött gyakorolt hatalmat, s nem az ügymenetnél. Viszont az is tény, hogy az ügyek kezelésének centralizált állapota sokszor a legkisebb jelentőségű ügyben is az igazgató döntését tette szükségessé.

Az igazgatók személyi kiválasztásánál erős osztálypolitikai elv érvényesült. Míg az egyes kerületek élén csak köznemesek állhattak, addig az igazgatói funkciót legtöbbször arisztokratákkal töltötték be.⁴⁸ Az első igazgató gr. Károlyi Sándor volt, de az ismertebb igazgatók sorában meg kell említenünk gr. Balassa Pált (1753),⁴⁹ gr. Csáky Jánost (1767). A XVIII. sz. végén megtört a személyi kiválasztás kizárólagosan származásra alapozó elve s ettől kezdve már szakemberek szakmai képzettség és gyakorlat alapján való alkalmazása került előtérbe. Az 1790-es években Almásy Pál volt az igazgató, 1807-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig.⁵⁰ Utóda Végh István lett, az eddigi helyettes igazgató, Baranya m. főispánja, aki 1833-ban került nyugdíjba.⁵¹ Az ő utódja Mérey István, Somogy m. főispánja lett, aki 1845-ben ment nyugdíjba.⁵² Utóda br. Vay Miklós, a hétszemélyes tábla bírója.⁵³

Az igazgatók politikai magatartását a helytartótanács ellenőrizte, az pedig az egyes kerületi biztosoktól kívánt olyan értelmű nyilatkozatot, hogy semmiféle „titkos társaságnak és egyesülésnek” nem tagjai. Ilyen nyilatkozatot a francia forradalom, illetve a napóleoni háborúk idején aláírtan kellett felterjeszteniök a helytartótanácshoz. A nyilatkozatban szereplő „confraternitas” kifejezés valószínűleg a szabadkőműves páholyokra utal.⁵⁴

A tartományi biztosságok igazgatójának, valamint a kerületi biztosoknak a fizetését már az intézmény szervezésekor szabályozták s mint láttuk, az igazgató 1500 Ft havi illetményt kapott. Az illetményeket nem az államkincstár fizette, hanem a porták arányában osztották el a törvényhatóságok között. Debrecen város pl. 46 porta után igazgatói illetményhányad címén 12 Ft 60 den-t fizetett be a hadipénztárba.⁵⁵ A kerületi biztosok együttesen küldték fel a kerület minden törvényhatóságától összegyűjtött pénzüsszeget.

⁴⁷ Jos. Keresztury: *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum...*, 1788, pag. 67.

⁴⁸ Vö. *Ember*: *Commissariat* i. m. 360–361. old.

⁴⁹ O. L. *Relatiok* 1753. márc. 12.

⁵⁰ DÁL, *Commiss.* 56/1799, 82/1807.

⁵¹ Uo. 16/1833.

⁵² Uo. 16/1833.

⁵³ Uo. 59/1845.

⁵⁴ Uo. 71/1801.

⁵⁵ DÁL, *Misc.* I. No. 172.

Az illetmények névértéke nem változott, csak az 1811-ben bekövetkezett általános devalváció után. 1815. jún. 3-án a debreceni kerületi biztos kérésére a kamara hozzájárult ahhoz, hogy 1814. márc. 1–okt. 31. közötti időre ún. „gratialis-t fizessenek ki, 1814. nov. 1–1815. ápr. 30. közötti időre pedig 100%-os fizetési pótlékot anélkül, hogy az alapfizetés összege változott volna, melynek emelésére a megokolás szerint nincs alap (fundus).⁵⁶ A nehéz anyagi helyzet, a reálbér alacsony értéke többszörös beadványra szorította a biztosokat s 1815. nov. 23-án újból illetményemelésért fordultak az uralkodóhoz, aki azzal utasította el a kérést, hogy csak akkor foglalkozhat vele érdemben, ha mindenki aláírja. Ilyen módon körözvény formájában iratták alá minden kerületi biztossal s juttatták el a végén Bécsbe, az udvar mellett működő ágenshez.⁵⁷

Meg kell még jegyeznünk, hogy amíg a tartományi igazgató és a kerületi biztosok egyaránt magyarok voltak, nemzetiségi hovatartozás szempontjából, addig a hadibiztosok az egész két század folyamán mindenkor németek. Velük szemben, az ő kiválasztásuknál, egyáltalán nem érvényesült Hajnóczynak a követelése, hogy a hadbiztosok, pénztárosok, katonaellátók magyarok legyenek.⁵⁸

Összegezeként megállapítható, hogy a tartományi biztossági főigazgatói intézmény kialakulása a polgári csirák fejlődéstörténeti jelentkezésének a következménye. A XVIII. sz.-ban az államigazgatás feladatai nagymértékben növekedtek, az állandó hadsereg felállítása eddig ismeretlen feladatkört ruházott az érdekelt katonai és polgári szervekre, melyek ezt a feladatot eddigi apparátusukkal nem tudták ellátni. De nem láthatták el azért sem, mert a feladatok lényegében változtatták meg a megvalósítás követelményeit. Állami, katonaszervezési funkciót a régi feudális önkormányzati testületek nem tölthettek be. Ennek betöltése új hivatali szervezetet, a központi államhatalomtól szorosan és szervesen függő hivatal létrehozását tette szükségessé. Ennek az elvnek eredménye volt a tartományi katonai biztosság életrekelte.

A szervezésben kifejezésre jutott a felvilágosult abszolutizmus államhatalmi szándékának az a törekvése, hogy a rendi középszervek bástyáit megtörje. Eddig ugyanis a hadbiztosok, bár közvetlenül a megyékkel maguk is érintkeztek, mégis kizárólag a császári *haderő* helyi képviselői voltak, szembenállva a nemzeti érzéssel, a magyarság kuruc törekvéseivel, önállósági igényeivel. A katonai ellátás ügyeit viszont össze kellett fogni, egy-egy kerületben egységesen kellett irányítani s ez megkívánta egy területi alapon szervezett polgári intézmény felállítását, melynek állandósága és nemzeti összetétele a jogfolytonosságot biztosította. S habár eleinte ennek az intézménynek nem nagy tekintélye volt, később mégis a katonai vonalon jelentkező nemzeti gondolatnak egyik erősségévé fejlődött.

⁵⁶ DÁL, Commiss. 14/1815

⁵⁷ Uo. 62/1815.

⁵⁸ Bónis György: Hajnóczy József, 1954, Bp. 264. old.

III. A DEBRECENI KERÜLETI TARTOMÁNYI BIZTOSSÁG

(Területi illetékesség; hivatalvezetők, illetményügyek; a társszervezetek, hivatali felépítés, a hivatal belső összetétele; az ügykezelés; számvitel, számadások elkészítése)

A debreceni tartományi biztosság területi illetékessége nem volt állandó, de sohasem volt azonos a hadbiztosi kerület területi illetékességével. 1724-ben, az akkor kiadott instrukció szerint, Máramaros, Középszolnok, Szatmár, Szabolcs, Kraszna, Bihar, Zaránd, Arad, Csanád, Békés, Ugocsa megyék és Kővár vidéke tartozott Debrecenhez.⁵⁹ 1744-ben külön vették a megyétől Szatmárnémeti, Nagybánya, Debrecen sz. kir. városokat, valamint a hajdúvárosokat (Hajdúnánás, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hajdúsámson, Hajdúhadház és Vámospércs), továbbá Polgár mezővárost, és Felsőbánya bányavárost.⁶⁰ 1753-ban több megyét elcsatoltak a debreceni kerülettől és ettől kezdve a kerület illetékessége magába foglalja Szatmár, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szabolcs, Bihar megyéket, Szatmárnémeti, Nagybánya, Felsőbánya, Debrecen sz. kir. városokat, Polgár és a hajdúvárosok mezővárosokat.⁶¹ Ez a szűkített terület az irányítás biztonságát fokozta. Ugyanakkor a Nagyváradon székelő hadbiztosi kerület a fentiekén kívül magában foglalta Csongrád, Csanád, Ung megyéket, a Jász-Kun kerületet, Szeged várost.⁶²

A debreceni kerület első katonai biztosa Eötvös Miklós volt, közép-nemes származású pálfalvai birtokos.⁶³ Működése egybeesik a debreceni kerület megszervezésével, a hivatal tekintélyének megszerzésével, amit gyakori személyes kiszállás által igyekezett biztosítani. Általában jelentései és levelei a kapcsolatok személyes elmélyítésének eszközével próbálták szilárdabbá tenni a hivatali tekintélyt, ami egyébként a feudallizmusban célravezető módszer volt.

Hogy a kezdeti időkben a megyék nem voltak tisztában az új hivatal lényegével, legjobban az mutatja, hogy „bellicus et provincialis commissariatatus”-nek (katonai és tartományi biztos) elnevezéssel illették,⁶⁴ nem tudván, hogy most már vajon tisztán katonai szervezetről van-e szó, vagy pedig polgáriról. Később, a XVIII. sz. végén azután már megszilárdult a címzés és a mögötte rejlő hatáskör is: „provincialis commissarius”, „kerületi főbiztos úr” néven illették őket a megyék,⁶⁵ vagy még részletesebben utaltak a biztosi hivatal kerületi jellegére pl. azzal, hogy „a Tiszántúli országrészek kerületének tartományi biztosa.”⁶⁶ 1844-

⁵⁹ O. L. Commissariatica, Normalia, 1724. Rakszám A 712.

⁶⁰ O. L. Relatiok 1744. okt. 20. No. 9.

⁶¹ Uo. 1753.

⁶² Eble i. m. 197. old.

⁶³ DAL, Hadiadó 1727, levelek és 1727. szept. 22.

⁶⁴ DAL, Misc. I. No. 90.

⁶⁵ DAL, Commiss. 64/1798, valamint 53 1798.

⁶⁶ Uo. 63/1799 „Districtus Partium Regni Transtybiscanarum provincialis commissarius”.

ben „Debrecen kerületi országos biztos” névre változott a hivatalvezető neve s pecsétjének körirata is ezt a felírást viselte.⁶⁷ (Biztosság.)

A kerületi biztosnak Debrecenben kellett laknia, még ha nem akarta is. Ezt a tartományi igazgató követelte.⁶⁸

1731-ben Eötvös Miklós utódául a király Bogáti Pált nevezte ki biztosul. A helytartótanács külön is rendelkezett arról, hogy a város vele mindenben levelezzen és az ügyeket intézze el.⁶⁹ A törvényhatóságokat egy-egy biztos kinevezéséről a helytartótanács értesítette, míg a kinevezést a tartományi igazgató saját hatáskörében hozta az érdekelte tudomására. Bogáti utóda Siskovics Antal lett,⁷⁰ míg azt 1759-ben Kende János váltotta fel.⁷¹ 1769–1781 között Andrassy Zsigmond nevével találkozunk,⁷² majd 1786–1797 között Lukátsy József ker. biztost ismerjük meg.⁷³ Utóda Tessényi János lett s tisztségét 1804-ig töltötte be.⁷⁴ Utána Stermenszky István következett s helyét 1817-ben Vass János váltotta fel.⁷⁵ 1836-ban Kiss Ferenc, a pozsonyi kerület addigi helyettes biztosa tölti be a funkciót,⁷⁶ s a kerületi biztosság megszűnéséig, ha beteg is, de hűséggel ellátja azt.

A kerületi biztos mellett és támogatására már a kezdeti időktől kialakult hivatali apparátus működött. 1724-ben a debreceni kerületben volt 1 biztos, évi 1000 Ft fizetéssel, 1 alhivatalnok évi 400 Ft-tal, 1 hivataltiszt évi 200 Ft-tal, 2 írnök évi 200–200 Ft illetménnyel. A kancelláriának az volt a véleménye, hogy a hivataltiszt és az írnököt a biztosnak saját fizetéséből kell tartania, de ez nem állapítható meg.⁷⁷ 1731-ben Eötvös ker. biztos azt írja, hogy amíg ő Pozsonyban tartózkodik, „a commissariatia acta-eknek folytatására hattam és rendeltem vissza érkezésemig nemzetes vitéz Farkas János deákomat, ki is ott Debrecenben fog continuoskodni”, tehát a város neki számoljon el.⁷⁸ 1738-ban a helytartótanács javaslatára minden kerületi biztosnak helyettese lehetett, akit a király nevezett ki az igazgató előterjesztése alapján. A helyettes fizetése évi 300 Ft, később 500 Ft.⁷⁹ 1798-ban az apparátus megszilárdítása érdekében az igazgató engedélyével a debreceni kerület helyettes biztosa a kerületi biztos távollétének idejére egy rendkívüli írnököt vehetett föl⁸⁰ s úgy látszik, ez az írnök, mint supernumerarius később is megmaradt, mert 1804-ben találkozunk vele Orosz István személyében.⁸¹

A kerületi biztosok illetményeit a kerülethez tartozó törvényható-

⁶⁷ Uo. 125/1844.

⁶⁸ DÁL, Hadiadó, Levelek, 1727. ápr. 4.

⁶⁹ DÁL, Misc. I. No. 314, 1731.

⁷⁰ DÁL, Misc. II, No. 54, 1754.

⁷¹ Uo, Misc. II, No. 224, 1771 szól róla.

⁷² O. L. Relatiok 1770. jan. 2. és 1769. dec. 23., valamint DÁL, Hadiadó 1780/81.

⁷³ DÁL, Hadiadó, 1787, valamint DÁL, Commiss. 1/1796, továbbá uo. 45/1798.

⁷⁴ DÁL, Commiss. 53/1798. Ugyanakkor „Tiszai kerület” is volt a neve. Lásd még DÁL, Commiss. 46/1798, 17/1804.

⁷⁵ DÁL, Commiss. 43/1817.

⁷⁶ Uo. 16/1836.

⁷⁷ Ember: Commissariatatus i. m. 357, old.

⁷⁸ Dál, Hadiadó, Levelek 1731. febr. 7.

⁷⁹ DÁL, Misc. I. No. 574, 1738 és Commiss. 13/1811.

⁸⁰ DÁL, Commiss. 53/1798.

⁸¹ Uo. 43/1804.

ságok, az országos biztoshoz hasonlóan, fizették ki a porták arányában. Pl.: Bereg m. 33 Ft 5 xr-t fizetett 1798-ban.⁸² Nyilvánvaló, hogy az illetmény kifizetésének ez a módja a kerületi biztosok függetlenségét néha vitathatóvá tette. 1817-ben pl. Vass János panaszkodik az igazgatónak, hogy a megyék nem akarják kifizetni járandóságát s valóban csak a helytartótanács szigorú rendelkezésére fizették ki.⁸³ Az illetmények egyébként a szolgálatba lépés és nem a kinevezés napjától érvényesek.

A tartományi biztos a kerületen belül csak akkor teljesíthette feladatát, ha ragaszkodott a feudális társadalomban kialakult hivatali rend szolgálati kapcsolataihoz. Tisztázatlan kérdés mindezeideig, milven volt az egyes katonai szervek s intézmények szolgálati viszonya s különösen milyen volt a polgári hatóságokkal való érintkezés módja. A jelen tanulmány is csupán néhány adalékot kíván szolgáltatni, mert a kérdés kifejtését a terjedelem nem engedi meg.

A kerületi (tartományi) biztos maga rendszerint az illető terület valamelyik birtokosának rokona, vagy maga is földesúr, kapcsolatban van a várossal, megyével, tehát független, idegen hivatalnokként legalábbis a hivatalszervezet kezdeti időszakában nem léphet fel. Eötvös Miklós pl. mindjárt 1725-ben „atyjától rámaradt örökségének kiadatását” kéri Debrecentől s támogatását ígéri ennek fejében „jövendő próbáknak rectificatioja alkalmatosságával” (vagyis a számadástételkor).⁸⁴

Az első időkben a hadbiztossal is szorosabb személyes kapcsolatot kellett tartania a debreceni kerületi biztosnak. 1728-ban Károlyi Sándor jelenti a helytartótanácsnak, hogy a debreceni biztos panaszkodott tapasztalatlansága miatt. Hozzáteszi, hogy „hacsak a hadbiztos nem tájékoztatja az ügyekről, a megyei jelentésekből mérsékelt tapasztalatot szerezhet.”⁸⁵ S talán ez volt az egyik oka annak, hogy a törvényhatóságok önállóan leveleztek továbbra is a hadbiztossal, a fölöttes katonai szervekkel s kikerülték a kerületi biztost. Viszont az is tény, hogy a hadbiztosok maguk sem törekedtek a kerületi biztosok tekintélyét emelni, mert saját hatáskörük csökkentését vélték felismerni az új intézmény működésében. A helyes ügymenet kialakítása tette szükségessé a felsőbb polgári és katonai hatóságok intézkedését, amely elég gyakran következett be. 1741-ben a helytartótanács arra utasítja pl. Debrecent, hogy a jövőben semmiféle katonai ügyben se forduljon közvetlenül a haditanácshoz, hanem kizárólag előljáró politikai fölötteséhez, a kerületi biztoshoz, aki majd az ügy további elintézéséről gondoskodik.⁸⁶

A debreceni hadbiztos, Raydt, az 1740-es években, nagyon rossz viszonyban volt a kerületi biztossal s azt többször feljelentette, mert, szerinte, gyengén ellenőrzi a hadiadó befizetéseket.⁸⁷ Ugyanakkor a kerületi biztos a hadbiztost közönnnyel vádolja. Más esetben arról tesz jelentést az igazgató a helytartótanácsnak, hogy a katonai kihágásokat

⁸² Uo. 45/1798.

⁸³ Uo. 43/1817 és 44/1817.

⁸⁴ DÁL, Hadiadó, Levelek 1725. május 13.

⁸⁵ O. L. Relatiók 1728. május 10.

⁸⁶ DÁL, Hadiadó 1741 No. 33.

⁸⁷ O. L. Relatiók 1746. dec. 16. és uo. 1746. febr. 20. No. 19.

a hadbiztos nem hajlandó kivizsgálni.⁸⁸ Ezek a civakodások, nézeteltérések közel egy évtizeden át húzódtak és zavarták az egészséges kapcsolatok kialakulását katonai és polgári szervek között.⁸⁹ Egymást hatásköri beavatkozással vádolták s egyes katonai egységek nehézkes elhelyezését, moztatását, élelmezését stb. egymásra hárították.

A megyéknek a kerületi biztos előjárója volt katonai közigazgatási és gazdaság közizgatási ügyekben. A megyékben alkalmazott főadószedő, generális perceptor, szolgálatában függött a kerületi biztostól is, aki az adó végrehajtásában és kivetésének a közgyűlés elé terjesztésében útmutatásokat adott. Sokszor az alispánnak határozott szemrehányát tett a debreceni biztos az adóhátralékok miatt s erélyesen figyelmeztette a katonai szabályzatok betartására.⁹⁰ Esetenként személyesen meghallgatta az egyes községek panaszait és észrevételeit közölte az alispánnal s még azzal szemben is törekedett érvényt szerezni a jogosságának, természetesen az állami adóalanyok biztonsága érdekében, de objektíve a jobbágyok javára.⁹¹ Nem kis jelentőségű az sem, hogy a kerületi biztos a hadbiztosok sok esetben jelentkező visszaéléseitől megvédelmezte a megyei hatóságot. 1817-ben a hadbiztos és az alispán között nézeteltérés merült föl az adóbehajtás miatt. A kerületi biztos felhívja a főadószedő, vagy egykorú kifejezéssel élve: a „hadkinestár főgondviselője” figyelmét, hogy a „hadbiztosra semmit se hallgasson, mert annak a polgári igazgatás hatóságaival semmi közvetlen kapcsolata nincs,” utasításokat nem adhat ki.⁹² Erre támaszkodva a megyék megtagadták a csapatok közvetlen pénzkérését, hacsak a kerületi biztos felhatalmazást nem adott.⁹³ A katonai szervekkel nem a megyéknek, vagy városoknak, tehát a közigazgatási intézményeknek kellett levelezniük, hanem a kerületi biztosoknak. S mint 1845-ben írja a debreceni biztos a főigazgatónak, ő a maga részéről „minden köréhez tartozó katonai hatóságokkal is, jelesen a kerületi osztály, dandár (brigád) parancsnokságokkal, ezred főkormánnyal, ezredi zászlóalj parancsnoksággal, főhadfogadói kormánnyal, főhadbiztossággal és ezredi számvevő hivatalokkal” levelezést folytat.⁹⁴

A tartományi igazgató sem közvetlenül levelezett a megyékkel, hanem a kerületi biztos útján s ugyancsak a katonai szervekkel is vagy rajta keresztül, vagy a főhadparancsnokságon át.⁹⁵ S ha az ügy titkos katonai természetű a levélbeli intézkedést nem tette lehetővé, az igazgató sürgősen felrendelte magához a kerületi biztost.⁹⁶

Ha a hivatali kapcsolatok hálózatát vázlatosan fel akarnánk tárni, nagyjából a következő kép alakulna ki:⁹⁷

⁸⁸ Uo. 1746. május 25. No. 73.

⁸⁹ Lásd erre uo. 1747. febr. 28. No. 22., valamint 1756. jan. 2., 1760. jan. 7. 1767. aug. 3., 1770. jan. 2., 1772. ápr. 2.

⁹⁰ DÁL, Commiss. 134/1839.

⁹¹ Uo. 296/1842.

⁹² Uo. 9/1817.

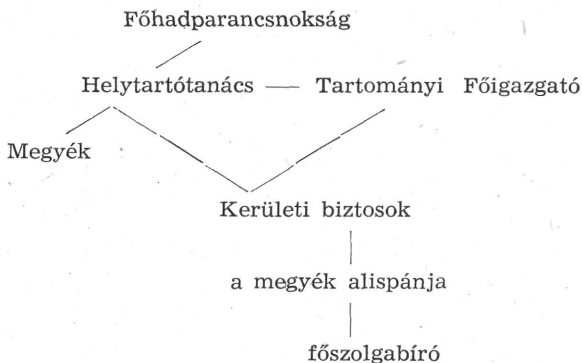
⁹³ Uo. 44/1828.

⁹⁴ Uo. 124/1845.

⁹⁵ DÁL, Misc. I. No. 561 és DÁL, Commiss. 49/1798

⁹⁶ DÁL, Commiss. 1/1800.

⁹⁷ Uo. 108/1798.

Ha most még magasabb fokon nézzük a szolgálati összefüggést, akkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a helytartótanács katonai ügyekben és országos vonatkozásokban a főhadparancsnokságtól kapott rendeleteit, utasításait a haditanács fogalmazta meg, tehát a hadsereg mozgatásánál és az elvi katonapolitikai ügyeknél Bécs közvetett lépcsőn keresztül irányított. A polgári igazgatás lépcsőfokai mellett ugyanazok a rendelkezések eljutottak a hadbiztoshoz is, tehát egyidejűleg a kerületi biztos és a hadbiztos kölcsönösen utasítást kaptak előjáró szerveiktől s egymás ügyeiről ilyenformán tájékozódást nyertek.

A debreceni kerületi biztosság egy kialakult hivatalszervezet nyomán tevékenykedett. A hivatalszervezet a felsőbb hatóságok rendeleteire és a megyék, városok jelentéseire támaszkodott intézkedéseinek meghozatalánál. A hivatalnak magának már kezdetől fogva szabályos irattára volt, amelynek anyagában megtalálhatók a rendeletek, a jelentések fogalmazványai, a számadási okmányok, bizonyos fajta iktató és lajtsromkönyvek, kézbesítési okmányok és több esetben idegen anyagok. A debreceni kerületi biztosi hivatalnak irattára 1796-tól kezdve fennmaradt és egységes kezelés alatt az Állami Levéltár birtokába került. Ennek alapján ellenőrizhető az irattár.

1778-ban a hadbiztos, Egerman, Debrecenből eltávozván, a levéltári anyagot Debrecenben hagyta.⁹⁸

Magának a kerületi biztosságnak az irattári anyaga 1796-ig a hadiadó számadások között nyert elhelyezést és nem kezelték egységesen, viszont ez az irattári anyag csak rendeleteket és legföljebb Debrecen városának a jelentéseit tartalmazza és nem azonos a kerületi biztosság irattárával. Hogy hová lett a kerületi biztosság korábbi irattára, az nem állapítható meg.

A kerületi biztosságnál az ügyintézés nem kollégiális jellegű volt. Ezt egyébként sem a hivatal szervezeti felépítése, sem személyi állománya nem tette lehetővé. Egy-egy ügyben maga a hivatalvezető személyesen döntött, s legtöbbször ő kezdeményezett. Az ügykezelés menete: a beadvány iktatást nyert; az iktatmány mellett külön papíron

⁹⁸ DÁL, Prot. consulare 1785. júl. 6. utal reá.

készítették el a fogalmazványt, vagy ha hivatalból készült valamiről jelentés, a fogalmazványt iktatták be. Tovább terjesztendő ügyekben magát az eredeti ügydarabot csatolták a felterjesztéshez s legfőképpen annak másolata maradt meg az irattárban. A felsőbb rendeleteket viszont eredetben hagyták meg az irattárban és másolatot, vagy kivonatot továbbítottak az érdekelt megyékhez. Ha a kerületi biztosság különböző megyéknek adott ki egyidejűleg rendelkezést, akkor egy ügydarabon fogalmazták meg a rendelet szövegét és az érdekelt szövegrésznél külön kiemelték az adott területre vonatkozó részleteket; a fogalmazvány tisztázója csak az illető megyére, vagy intézményre vonatkozó részt másolta le.

A tárgyilag összetartozó iratokat néha összekapcsolták, hátracsatolás alapszám-rendszer szerint, vagy legalább utaltak az egymáshoz tartozás tényére.⁹⁹ A kapcsolás alapja az iktatókönyvi szám volt, sorkönyvet nem vezettek. Miután azonban a kapcsolás tárgyi rendszert követett, az iktatókönyvből könnyen megállapítható volt az összetartozás. Iktatókönyvek nem maradtak fenn teljes egészükben, ezideig csak az 1815–17. évek kerültek elő. De hogy már azelőtt és még inkább az után is iktatták az ügydarabokat, azt az iratokon látható szám bizonyítja.

Íratselejtezés egészen korai időszakban folyt és nincs kizárva, hogy a korábbi hiányzó ügyirat csomók éppen selejtezésnek az áldozatai, hiszen azok már 1809-ben sem voltak meg.¹⁰⁰ Az egyes évek során hiányzó számok mellett a selejtezést bizonyítja az, hogy egy jegyzék 1815-ből „a selejtezés során megsemmisített iratokról” számol be. A selejtezést ellenőrzés mellett hajtották végre s megtörtént, hogy a fenti jegyzékben selejtként kidobott irat a helyén szerepel, a jegyzék megfelelő rovatában pedig az adott szám grafit ceruzával át van húzva, tehát az ügydarabot az ellenőr visszatétette a helyére.¹⁰¹

Az ügyiratok a hivatal hatáskörének bővülésével és szervezetének kiépülésével párhuzamosan szaporodtak. Amíg 1800 körül átlagban évenként 60 iktatmány található, addig az 1830-as években jóval több. 1839-ben 190 db, 1842-ben 243 db.

Az iratok nyelve vegyes. Eötvös Miklós, az első kerületi biztos, magyarul levelezett Debrecennel, latinul a megyékkel és németül a katonai szervekkel. Országosan is előfordult, hogy a kerületi biztosok az igazgatónak magyarul tettek jelentést, bár vegyesen használták a német nyelvet.¹⁰² A XVIII. sz. közepe táján, 1750 körül azonban mind általánosabbá válik a német, illetve latin nyelvhasználat. Katonai szervek németül írnak, kerületi biztosok egymás között és az igazgatóval latinul leveleznek. A kassai hadbiztos javasolta azt, hogy a számadásokat csakis németül írják. Ezt a javaslatot azonban a tartományi igazgató nem tartotta teljesíthetőnek és a helytartótanáchoz írt jelentésében továbbra is a latin nyelv fenntartását kívánta, mert a németet a kerületi biztosok

⁹⁹ DÁL, Commiss. 2/1799 és 3/1799.

¹⁰⁰ Uo. 12/1809.

¹⁰¹ DÁL, Commiss. 1815, Elenchus actorum in hoc fasciculo cassatorum, No. 12, 14, 25, 28, 60, 61, 62.

¹⁰² O. L. Relatiok 1728. jún. 16. mellékletei.

— szerinte — nem értik meg. Egyben javasolja azt is, hogy a nevezett hadbiztos „tiltassék el ilyen visszaélések elkövetésétől és inkább fokozott együttműködést tanúsítson a helyi tartományi biztossal.” A kassai hadbiztos ugyanis visszavetette a beküldött számadásokat, mert nem németül szerkesztették.¹⁰³ II. József uralkodása idején, 1787-től, a levelezés teljes anyaga német, a számadások is. Az 1800-as évektől kezdve viszont a kerületi biztos még a hadbiztos német nyelvű megkéréseit is latinra fordítva adta tovább a megyének, városoknak.

Az 1830-as években a tartományi biztosság ügyvitelében is megmutatkozik az a szívós harc, amelyet a magyar nyelv meghonosításáért folytattak országszerte minden területen. Egy évszázad németesítő erőszaka ellen a katonai közigazgatás alkalmazottai csendesen, még az országos rendeletek előtt, bevezették a magyar nyelv használatát. Ezen a téren a budai kerületi biztos járt élen, aki már 1829 körül magyarul levelezett.¹⁰⁴ 1831-ben Ugocsa megye határozottan megírta a ker. biztosnak, hogy „a tisztelt rendek a tek. úr tudósítását magyar nyelven készülve várják... Meg vagyok győződve, hogy tek. úr. is... honi nyelvünknek elsőséget tulajdonítván, kéréssem nem lesz fogamatlan.”¹⁰⁵ Az 1830. évi VIII. t. c. az ilyen irányú kérést jogossá tette s ezzel a vívmánnyal a tartományiak élni kívántak, míg a hadbiztosok továbbra is német nyelven leveleztek.

A kerületi biztosi hivatal egyik legfontosabb feladata a számadások megszerkesztése volt. 1723 előtt a megyék tudvalevőleg közvetlenül számoltak el a hadbiztossal. De 1723 után már csakis a kerületi biztosok közbenjöttével lehetett a számadásokat elkészíteni és érvényesíteni. A hadbiztos továbbra is nyilvántartotta a hadiadó összegét s a hátralékról kimutatást küldött a kerületi biztosnak s annak kötelessége volt a hadiadó behajtása.¹⁰⁶

A törvényhatóságok a számadásokat egy-egy példányban készítették el s azokat összesítve a kerületi biztosság két-két példányban vonta egybe. Egyik példányt felterjesztette a tartományi biztoshoz, a másik példány saját irattárában maradt. Az igazgató viszont országos összesítést továbbbított a helytartótanácsnak, amelynek számvavevősége végső fokon felülbírálta a számadások helyességét.

A számadások mellékletei pontos előírások szerint voltak kitöltendők. A különböző címen kiszolgáltatók élelmek, pénz, előfogat, katonai illetményterhek stb. nyugtáit sok esetben formai szabálytalanságok miatt utasították vissza a hadbiztosok s éppen ez volt az a terület, ahol a leg súlyosabb ráfizetések győrtörték a lakosságot. A kiadott rendelkezések pontosan meghatározták a nyugták kiállításának módját s az elszámolások feltételeit.¹⁰⁷

A számadások körüli különböző összeütközések elkerülése céljából

¹⁰³ Uo. 1753. május 21.

¹⁰⁴ DÁL, Commiss. 27/1829.

¹⁰⁵ Uo. 44/1831.

¹⁰⁶ DÁL, Hadiadó, Levelek, 1728.

¹⁰⁷ DÁL, Locumtenent. 40 1811 és Commiss. 18/1828, valamint DÁL, Liber normarium pag. 155, 1811 és uo. pag. 501–504, 1831. Lásd még DÁL Commiss. 5,1836, 4/1837, 29/1838.

az Udvari Haditanács az 1751. évi katonai szabályzatra utalva 1842-ben elrendeli s ezt a rendeletet a tartományi biztos továbbítja a törvényhatóságoknak, hogy „...a katonai csapatok barátságos egyetértésben az illető polgári törvényhatóságokkal, melyeknek kerületében állandó szállást tartanak,” ezentúl kéthavonként tartanak számadást.¹⁰⁸ Ezzel kapcsolatban jellemző Szatmár m. álláspontja, amely kifejezi, hogy „...az ily kéthónapos számtételek az adózó nép részéről igen terhesek lennének”, mert a résztvevő tisztviselőket mindenkor előfogaton kellene a tárgyalási helyre szállítani. Eppen elég a félévenkénti számadás. A kerületi biztos szerint a megyék vezetői „magok átlátni bölcsen méltóztatnak, mint kelljen e részben az eljárást intézni, hogy a kívánt cél az adózóknak minél kevesebb terheltségével érettethessék el.”¹⁰⁹

A katonaság mindenkor ragaszkodott a kéthavonkénti számadáshoz s valóban a nyomtatványok vagy sokszorosított minták bimestralis időszakot ölelnek fel. Az elkészített számadást közös megbeszélés alkalmával vizsgálták felül s ezen a megbeszélésen jelen volt a hadbiztos, a kerületi biztos, a megyei (városi) hatóság képviselője, a hadiadó számvevője.¹¹⁰ A megbeszélés időpontját a kerületi biztos, valószínűleg előzetes tárgyalás után, már a kitűzött időpont előtt legalább egy-két hónappal ismertette az érdekelt törvényhatóságokkal, melyeknek akadályoztatás esetén joguk volt más időpontot kérni s azt nem egy esetben kérték is.¹¹¹ Előfordult az is, hogy a hadbiztos, visszaélve hivatalos hatalmával, a kitűzött időpontban nem volt hajlandó tárgyalni, s pl. 1746-ban egyszerűen visszaküldte a Debrecen által kiküldött személyeket azzal, hogy ő akkor határozza meg a számadások idejét, amikor az neki kényelmesebb. Ez ellen a „despoticus” magatartás ellen a tartományi igazgató tiltakozott s kérte a helytartótanácsot, hogy a főhadparancsnokság útján utasítsa rendre a hadbiztost.¹¹² De ez ritkán fordult elő, mert a számadások felülvizsgálata az igazgatóság számára is fontos ügyet jelentett s ezért szigorúan ellenőrizték a terminusok betartását s megkövelettek többször is a számadásoknak időben való felterjesztését.

IV. A tartományi biztosság igazgatási tevékenysége.

(Általános szabályok, katonai közigazgatási regulamentumok; adóügyi igazgatás, mint a hadsereg fenntartásának eszköze; a hadsereg mozgatása, szállítása; a beszállásolás és elhelyezés; a hadsereg ellátása; utánpótlás, újoncoszás; a kiszolgált katonák szociális ellátása; szabadságolások és katonaszökevények; a katonaság és polgári lakosság közötti sűrűlódások elintézése.)

A kerületi biztosok feladatkörét a katonaugyben kiadott szabályzatok állapították meg. A szabályzatok között voltak országos érvényű re-

¹⁰⁸ DÁL, Commiss. 289/1842.

¹⁰⁹ Uo. 41/1843.

¹¹⁰ DÁL, Misc. II. No. 54, 1754 és DÁL, Commiss. 27/1796.

¹¹¹ DÁL, Commiss. 84/1798 és 41/1829, 135/1837, 142/1843.

¹¹² O. L. Relatiok 1746. ápr. 15. No. 56.

gulamentumok és voltak helyi vonatkozásban kiadott önálló rendelkezések. Általánosságban a kerületi biztosok s azokon belül a debreceni tartomány (kerület) biztosa is, a katonai közigazgatás minden területét felölelték. Foglalkozniok kellett a hadsereg részleges kiegészítésével, mozgatásával, a törvényhatóságokra kivetett adómennyiség elosztásával, behajtásával, a nemesi felkelés útbaindításával és a gyülekezési helyig kijelölt útvonalának megállapításával, a katonaság elhelyezésével, szökevények kimutatásával és nyilvántartásával, a hadsereg tagjainak erkölcsi szelleme megfigyelésével, az ellátás helyes megszervezésével, a katonaság nyugbérézésével, beteg katonák ellátásával, leszerelt katonák polgári elhelyezésének elősegítésével, katonai visszaélések kivizsgálásával, zendülések leszerelésével és felgöngyölítésével stb. Belekapcsolódtak a katonaság gazdálkodási ágazatainak minden megnyilvánulásába, egyszóval a gazdaszat-közigazgatási funkciók sorozatát látták el a polgári hatóságokkal való érintkezés határain belül. Ezt a célt szolgálta a helytartótanács 1740-ben kiadott rendelete, amely azt írta elő, hogy „rendkívüli katonai átvonulások idején nemcsak a megyei megbízottak, hanem a provinciális comissáriusok vagy helyettesük is kísérje el a kerületben (a katonaságot), gátolják meg a kihágásokat s ha már elkövették, igyekezzenek helyrehozni.¹¹²

Több kisebb jelentőségű szabályozás után az 1751-ben kiadott „Regulamentum militare” 12 pontja határozza meg a katonaság jogait és a polgári szervek kötelességeit s ez a szabályzat érvényben volt gyakorlatilag 1867-ig.¹¹⁴ Egyes részletkérdésekben időközben megjelentek különböző szabályzatok, de azok is az 1751. évi alapszabályzaton épültek föl s azt egészítették ki. Ilyen volt pl. az 1808-ban a nádor által kiadott, nemesi felkelés felszerelésére és a felállítandó új hadseregek ellátására vonatkozó, 61 pontból álló szabályzat.¹¹⁵ Az 1836-ban kiküldött katonai bizottság szükségesnek tartott bizonyos módosításokat, de azok jelentéktelenek voltak. Inkább jelentős módosítás az, amit a helytartótanács 1837-ben javasolt s az uralkodó 1842-ben hagyott jóvá, hogy a jobbágyok zavargásai esetén a földesúr kérésére karhatalmat kell nyújtani a felkelés leszerelésére.¹¹⁶ Figyelemre méltó az az indítvány is, amely a pénzellátást olyan módon szabályozná, hogy a katonaság a számára szükséges pénzt nem a megyéktől kapná meg, hanem a kamarától. Ezzel határozottan centralizálni lehetne a katonai kiadások fedezetének elosztását.¹¹⁷

A kerületi biztosok munkáját s a katonai ellátás helyzetét az országos szervek esetenként szemle útján is ellenőrizték. 1801-ben pl. a tartományi biztosság igazgatója, Almássy Pál, járta végig az országot,¹¹⁸ 1843-ban pedig „a magyar hadi főkormányzó”, br. Léderer Ignác tartott szemlét.¹¹⁹

¹¹³ DÁL, Misc. I. 605.

¹¹⁴ Részletezi a kérdést *Berkó István: Magyarországon elhelyezett csapatok ellátási szabályzata 1751-ben. Magyar Katonai Szemle, 1931. évf., 7. sz. 193. és köv. old.* Lásd még *Timon* i. m. 9–11. old.

¹¹⁵ DÁL, Locumten. 262/1808.

¹¹⁶ O. L. Commiss. Normale 1842 K. 10–327.

¹¹⁷ *Timon* i. m. 21. old.

¹¹⁸ DÁL, Commiss. 88/1801.

¹¹⁹ Uo. 203/1843.

A kerületi biztosok funkciói között elsődleges jelentőségű volt az adószedés, a *hadiadó befizetésének irányítása*. A hadiadó a XVIII–XIX. sz. folyamán az általános alapadó volt. Összegét az országgyűlés állapította meg.¹²⁰ Az *állandó contributio*-t először 1715-ben szavazták meg,¹²¹ de a *szükségletnek* megfelelően már korábban is ismeretes volt a hadiadó kivetése. A contributio összegét porták szerint vetették ki, de egy porta után kivetett adó összege nem volt mindenkor azonos értékű. Minthogy a porták számának megállapítása régi szokásjogon alapult, azoknak megváltoztatása hosszabb tárgyalásokat kívánt s emiatt az udvar taktikája az volt, hogy a porták létszámának meghagyása mellett, egy-egy portára nagyobb összegű adót vetetett ki s ezzel emelte a contributio mennyiségét. Természetes, hogy a porták arányában történő adómegállapítás aránytalanságokat eredményezett, mert egy kisebb község is ugyanennyi adóösszeget fizetett egy-egy porta után, mint a gazdagabb városok.¹²²

A XVIII. sz. végén a contributio mellett újabb adónemmel találkoznak. Körülbelül 1799 óta az állandó adók között jelenik meg az addig ideiglenes jellegű subsidium. Ennek német elnevezése a *Klassen-Steuer*, latin neve pedig *subsidium classicum*. Összege hozzávetőlegesen a contributio 10%-a.¹²³ A továbbiakban a két adónemet együttesen kellett behajtani, s pl. 1802-ben a debreceni kerület 542 porta után együttesen 424 308 Ft adót fizetett.¹²⁴ Időnkint a porták számát kiigazították, növelték, s 1830-ban a debreceni kerületben 569 $\frac{1}{2}$ -re emelték fel.¹²⁵

A rendes és rendkívüli adókon kívül nem egyszer soronkívüli fölülfizetést, többletadót követeltek. 1798-ban a hajdúkerület főkapitánya, Petes János, arról panaszkodik, hogy bármilyen becsülettel fizette meg minden város a reá kirótt adót, mégis az országgyűlés által kivetett 36 000 Ft-ot képtelen megfizetni s ez az összeg a lakosságot teljesen kimerítené.¹²⁶ Erről panaszkodik 1803-ban Szatmár m. alispánja is, amikor arra utal, hogy a túlfizetés erőszakolása könnyen zavargásokat idézhetne elő.¹²⁷

A túl magas adóösszeg vonta maga után, hogy azt a jobbágyok és polgárok nem bírták megfizetni, hogy állandó jelenség az adóhátralék. Az állami kizsákmányolásnak az adóbeszedésben jelentkező formája sok esetben súlyosabb terhet jelentett, mint a nagybirtokos kizsákmányoló uralma; behajtása pedig a legkegyetlenebb végrehajtással társult. Az állam adóközegei megkövetelték a legszigorúbb behajtást s csak végső esetben tekintettek el a hátralékoktól, amikor akár politikai érdekből, akár fizetésképtelenségre való hivatkozással már a hátralék további fenntartása az adómorált rontotta volna le. Állandó a haditanács sürgető követelése, amit a helytartótanács hoz intézett s a helytartótanács az igazgatón keresztül a legtöbb rendeletet az adóbehajtás tárgyában adta ki. Az

¹²⁰ Lásd erre *Varga* i. m. 51. old.

¹²¹ *Marczali* Henrik: Magyarország II. József korában, 1885, 2. kiad. 64–65. old.

¹²³ DÁL, Commiss. 48/1802.

¹²⁴ Uo. 82/1802.

¹²⁵ Uo. 37/1831. Az 1836-os bizottság az 1826/33. évek közötti években teljesített pénzbefizetésekről kimutatást készített. Lásd ezt DÁL, Commiss. 1/1840, hátul.

¹²⁶ DÁL, Commiss. 16/1798.

¹²⁷ Uo. 21/1803.

ilyen sürgetések ellen tiltakozik nem egyszer az igazgató, de hiába: az állandóan üres hadipénztár még hónapokig sem tudott várni az adóra, nemhogy évekig. Nádásdy Lipót tartományi igazgató többször is jelenti, hogy a nagy szegénység, a pénz hiánya, a természeti csapások, a kereskedelem visszaesése folytán a lakosság fizetéseképtelen,¹²⁸ a katonai hatóságok mindig követelik az adót, mert nincs semmi pénzük. 1799-ben annyira üres volt a pénztár, hogy még a szabályos illetmények kifizetésére sincs egyetlen fillér sem.¹²⁹ De ugyanakkor a megyéknél sincs pénz s Bihar megye alispánja 1802-ben azt jelenti, hogy hacsak az adózó nép előre nem fizeti ki a jövő évi adóját, a megyei pénztár nem tud semmit sem a katonaságnak átadni.¹³⁰ Még az 1831. évi pestis sem akadályozhatja meg az adóbehajtást, bár ez esetben nagyobb tapintatra figyelmezteti a tartományi igazgató a kerületeket.¹³¹

A jobbágyok és polgárok által befizetett adómennyiséget az egyes megyék Debrecenben szállították s innét osztották el a katonai hatóságok a szükségletek szerint. Néha azonban az is előfordult, hogy a szállításnak akadályai miatt a megyék helyben kívánták felhasználni, átadni az adóösszeget valamelyik állami hivatalnak. Bereg m. pl. a munkácsi „sótisztásnék” kívánta átadni, amely annak továbbításáról gondoskodni köteles volna.¹³² Az adó befizetéséről jelentést kellett tenni a kerületi biztosnak is, de felhasználása fölött csak a katonai hatóságok rendelkeztek.¹³³ Időnként a megyei pénztár állapotát is ellenőrizni kellett s a kerületi biztos az ellenőrzés terén különös joggal rendelkezett a helytartótanács rendelkezése értelmében,¹³⁴ főként azzal kapcsolatban, hogy egyes megyék a hadipénztárt és a házipénztárt szerették együttesen kezelni. Ellenőrzést a hadbiztos is tarthatott, de intézkedési joga csak a kerületi biztosnak volt.¹³⁵

De a kerületi biztos sem járhatott el önkényesen az adóbehajtásnál. Meg kellett találnia azt a hangot, amit az igazgatásilag önálló megyék tőle megkívántak. Szabolcs m. közgyűlése 1809-ben tiltakozott a kerületi biztosnál az általa alkalmazott módszer ellen, aki „kíméletlen és illetlen kifejezéssel inti az első alispánt... Ugyanazért azon első alispán ezen végzésnek közlése mellett adja tudtára azon polgári főbiztosnak, hogy itt semmi intérsre szükség nincsen, arra nékie jussa nem is lehet, s így ennek utána ily kíméletlen kifejezésekkel ne is éljen.”¹³⁶ A kerületi biztos irányító hivatal vezetője volt, de nem a megyei önkormányzatok hatósága.

A hadiadó behajtása a községi bírák vállaira nehezedett. Az országgyűlés megállapította az összeget a helytartótanács osztotta el kerületek szerint; az elosztást az igazgató hozta a kerületi biztosok tudomására, az igazgató pedig a megyékkel közölte s ugyanakkor a helytartótanács köz-

¹²⁸ O. L. Relatiok 1744. nov. 24. No. 14.

¹²⁹ DÁL, Commiss. 16/1799.

¹³⁰ Uo., 43/1802.

¹³¹ Uo., 56/1831.

¹³² Uo., 16/1831.

¹³³ DÁL, Misc. I. No. 546, 1738 és *Eble*: i. m. 199. old.

¹³⁴ DÁL, Locumenten. 1762 No. 71 és DÁL, Commiss. 3/1796.

¹³⁵ DÁL, Commiss. 42/1802, 18/1827.

¹³⁶ Uo., 21/1809.

vetlenül is értesítette a törvényhatóságokat. A megyei közgyűlés a kivett porták száma alapján tovább bontotta az adót községek szerint s a behajtásról a főszolgabírók, a szakaszok szolgabírói gondoskodtak, de ténylegesen a községi bíró volt felelős az adóért.¹³⁷ „A szolgabírák urak járásaikban valahányszor megfordulnak, mindannyiszor a bírákat számadásra vonják és a kezeknél lévő pénzt minden hónapban a járásbeli aladósodó uraknak kezébe befizetetik,” s ha a bíró nem szedte be az adót, „testi büntetéssel fenyítetik”,¹³⁸ jelenti Máramaros m. főadószedője 1838-ban.

Az államhatalom a hátralékosokra sok esetben súlyos nyomást gyakorolt. A katonai végrehajtás eszközét alkalmazta. Az executio a kíméletlen módszerek fegyvere volt s emellett magukat a jobbgáyságra eső terheket növelte.¹³⁹

Az executio a tartományi biztosság felállítása óta a kerületi biztosok hatásköre volt s többé nem a hadbiztosé. Természetesen katonai segítséget a kerület maga a hadbiztostól, illetve azon keresztül a székhelyen működő hadseregtől kért.¹⁴⁰ Több esetben maguk a törvényhatóságok vezetői kérték katonai segítséget, mert a rossz termés vagy más ok miatt rettegtek a szegénység ellenállásától, melyet csak a katonaság jelenléte tudott leküzdeni.¹⁴¹ A kerületi biztos ilyen értelemben tájékoztatja Szabolcs m. alispánját, amikor megírja neki, hogy „néhány törvényhatóságoknál a debreceni kerületben is... 12, legfőljebb 24 főből álló legénység szokott a megye vagy megyei hivatal kívánságára egy-egy megyébe küldetni, kiket maga az alispán úr egyenkint vagy páronkint felosztva rendelhet olyan helységekre, melyek a megyei tisztviselőségnek minden sürgetései mellett is az adófizetéssel hátramaradtak s a tapasztalás mindannyiszor bebizonyította, hogy ezen csekély kényszerítéssel járó behajtási mód... az adózó népre mindennekeftől legfogantósbabb.”¹⁴²

De semmiféle kényszer sem akadályozhatta meg a hátralékok képződését, melyeknek behajtása nem egyszer teljesen reménytelené válott. 1827-ben a kerületi biztos a pénzmennyiség hiányában, a kereskedelem szűk körében, a piaci árak alacsony voltában, a kincstár erőinek szétszórásában, tehát a helytelen gazdálkodásban, és a lakosság szegénységében látja a behajthatatlan hátralékok alapokait.¹⁴³ Mindezeket 1845-ben azzal erősíti meg, hogy az adóelosztásban is súlyos hibák vannak, mert a főszolgabírák nem egyszer önkényesen járnak el.¹⁴⁴

A hátralékok összege a debreceni kerületben 1827-ben 362 627 Ft összegre rúgott,¹⁴⁵ vagy 1842-ben befizettek együttesen 188 856 Ft-ot, hátralékban maradtak 515 129 Ft-tal.¹⁴⁶

¹³⁷ Uo. 17/1838.

¹³⁸ Uo. 37/1838.

¹³⁹ Lásd erre Varga i. m. 56. old.

¹⁴⁰ DAL, Hadiadó, Levelek, 1725. okt. 19., 1727, febr. 9.

¹⁴¹ DAL, Commiss. 47/1798, 48/1798, 6/1799 Nagybánya, 98/1801, 25/1800, 39/1804.

¹⁴² Uo. 197/1840.

¹⁴³ Uo. 20/1827, 31/1827 a nép szegénységéről Szatmár m.-ben, 7/1831, 279/1842.

¹⁴⁴ Uo. 121/1845. Marczali: II. József i. m. 72. old. irt megállapítása, hogy az alföldön restancia nem fordul el, természetesen nem helytálló.

¹⁴⁵ DAL, Commiss. 20/1827 és O. L. Commiss. Normalia 1828, F. 11–245.

¹⁴⁶ DAL, Commiss. 321–1842.

De hasonló volt a helyzet az ország más területein is. Ennek a nagy összegű hátraléknak behajthatatlanságát vette figyelembe az uralkodó, amikor 1825. okt. 31-én elengedte a korábban keletkezett adóhátralékokat,¹⁴⁷ melyeknek országos összege 3 342 746 Ft volt,¹⁴⁸ s ebből maga a debreceni kerület 235 912 Ft engedményt kapott.

A kerületi biztosság másik nagy jelentőségű funkciója az *előfogatok biztosítása* területén bonyolódott le. Az érdekelt városok maguk nyilvántartást vezettek az előfogatokról, mert e téren következményekkel járó visszaéléseket követtek el a katonai és polgári hatóságok. A kerületi biztos az általa kiutalt előfogatokról szintén nyilvántartást vezetett, melyet a tartományi igazgatónak kéthavonként fel kellett terjeszteni.¹⁴⁹

Az előfogatok kiutalásánál döntő fontosságú volt a stációk meghatározása. A kerületi biztos jogkörébe tartozott a kerületen belül a stációk meghatározása, a falvak kijelölése, de az egyes stációk egymás közötti távolságának meghatározása, annak lerögzítése, hogy hány stációnak kell számítani a falvak közötti területet, a főhadparancsnokság jogkörébe tartozott. A stációk kiszámítása nemcsak a távolság figyelembevételével történt, bár a döntő alap ez volt, hanem más körülményeket is tekintetbe vettek, pl. utak állapota, lakosság száma, fogatok lehetőségei stb. Debrecen–Hajdúböszörmény között éppúgy 1 stáció volt elszámolható, mint Derecske és Berettyóújfalu között, bár a távolság különbsége kb. 5 km.¹⁵⁰

A falvakra nehezédő terhek alól a lakosság többször szabadulni akart. 1831-ben Hajdúbagos község szomorú panaszok között kérte, hogy „legalább a Debrecen felől jövő katonaságnak vagy Hosszúpályiba, és Pocsajba, vagy Konyárra és Nagykerekibe leendő inuitioja (irányítása) által szegény lakos társainkra könyörölni méltóztasson.” A kerületi biztos teljesíti a kérést.¹⁵¹ Egy stáció általában 2 mérföld volt.¹⁵²

„Az utakra való felügyelet a tartományi kerületi biztosságot is illetné,” – írja Bihar m. alispánja 1840-ben,¹⁵³ különben ez akkor még tisztán megyei feladatkör volt. A forspontok, előfogatok rendszere volt az első beavatkozás s egyben kötelesség az utak állami ellenőrzése terén.

Maguknak az előfogatoknak a kirendelése nem a megyék, hanem a kerületi biztos jogkörébe tartoztak katonai vagy azzal összefüggő ügyekben. A kérdést az uralkodó 1748 jan. 5-én szabályozta, amikor szigorúan előírta, hogy a kerületi biztosok megkerülésével egyetlen katonai hatóság sem vehet igénybe előfogatot.¹⁵⁴ A kirendelés alapokmánya az ú. n. assignatio volt. Az assignatio sok formaváltozáson ment át, véglegesen 1801-ben állapították meg a szabályos mintát. Fel kellett tüntetni az előfogatok kedvezményében részesülő nevét, foglalkozását, az utazás célját, az

¹⁴⁷ Uo. 46/1827.

¹⁴⁸ Uo. 18/1828.

¹⁴⁹ Ilyen kimutatás-mintát lásd Commiss. DÁL, 25/1796.

¹⁵⁰ A távolságokat részletezi DÁL, Commiss. 3/1815, 24/1831.

¹⁵¹ DÁL, Commiss. 17/1831.

¹⁵² O. L. Relatiók 1772. aug. 10. Lásd DÁL, Commiss. 18/1796. 66/1804, 98/1809, amely a Debrecenből kiinduló vonalakat felsorolja. Ugyanígy 251/1844.

¹⁵³ DÁL, Commiss. 168/1840.

¹⁵⁴ O. L. Relatiók 1750 No. 101.

igénybevehető fogatok számát, az igavonó állatok számát és nemét (ökör vagy ló) és a fizetendő összeget,¹⁵⁵ valamint az útvonalat.¹⁵⁶ Nagyobb katonai átvonulások esetén a főhadparancsnokság közlése alapján a helytartótanács a tartományi igazgató útján határozta meg az egyes állomáshelyeket.¹⁵⁷

Különösen nagy terheket rótt a lakosságra a szállítás a nyári időken, a mezőgazdasági munkák legnehezebb szakaszában. Szabolcs m. 1799-ben arról panaszkodott, hogy képtelen a reá bízott 15 668 zsák gabonát Budára szállítani, mert különben a mezőgazdasági munkák teljesen fennakadnának.¹⁵⁸

Elvileg előfogatot csakis kifejezetten katonai érdekű ügyekben adtak ki, de kivételek a gyakorlati tevékenység során gyakran adódtak. Ilyen esetekben is a kerületi biztos assignációjára volt szükség. Előfogatot kaptak minden esetben a salétromszállítók,¹⁵⁹ a máramarosi kamarai igazgatás sószállítások ügyében,¹⁶⁰ a nagybányai pénzügyi felügyelőség,¹⁶¹ a Körös szabályozására kiküldött bizottság,¹⁶² s minden tiltó rendelkezés ellenére néha magánosok.¹⁶³ Magánosokkal szemben az volt az elvi fenntartás, hogy az általuk képviselt ügy „a közszolgálat érdekét szolgálja.”¹⁶⁴ A magánszemélyek magasabb fuvardíjat fizettek, a 48 xr-ral szemben 1 Ft 30 xr-t.¹⁶⁵

Az elvi rendelkezésektől eltérő gyakorlatot világítja meg Bihar m. közgyűlésének határozata 1807-ben, amikor megállapítja, hogy ezen megyében nagy rendetlenség vagon a forspontozásban, mert boldog-boldogtalan széltire forsponton jár minden assignatio nélkül, mellyel az adózó nép érzékenyül terheltetik, károsíttatik; határozatot, hogy ezentúl, kivéven csak egyedül a kötelességből járó magistratuális tiszteket és táblabírákat, akár megyebeli, akár idegen legyen, a provinciális comisariátus vagy viceispány és exactor uraknak, assignatioja nélkül... forspont ne adasson.”¹⁶⁶

Az előfogatot terhes teljesítését legfőlőbb a *beszállásolásból* származó megterhelések múlták fölül. Az 1685. évi katonai szabályzat szerint „a mágnások és nemesek lakóházai a katonai tartástól mentesen hagyat-

¹⁵⁵ DÁL, Commiss. 3/1801.

¹⁵⁶ DAL, Misc. II. No 224 és Commiss. 104/1843, 28/1803.

¹⁵⁷ DAL, Commiss. 54/1798 és Timon i. m. 58. old. valamint DÁL, Commiss. 34/1831, 69/1800, 71/1800, 3/1800, 8/1833.

¹⁵⁸ Uo. 62/1799. Hasonló esetről szármal be Bihar m. alispánja uo. 63/1799. A társadalmi kihatásról lásd Varga i. m. 68. old., de erről beszél a DÁL, Commiss. 1/1840 pag. 211 is, megállapítva, hogy „ez akkor válik a lakosokra nézve leginkább különös teherre, ha oly időben történik, midőn a lakosok legsürgetősebb mezei munkálatokkal foglalatoskodván... gazdaságaikban hátramaradást szenvednek, vagy ha ennek elkerülése tekintetéből a természetényeket más megyében felettebb drágán megvásárolni... kényteleníttetnek.”

¹⁵⁹ DAL, Commiss. 71/1798.

¹⁶⁰ Uo. 41/1798, 2/1820.

¹⁶¹ Uo. 3/1801, 66/1815.

¹⁶² Uo. 61/1831.

¹⁶³ Szabó D. i. m. 38. old. és O. L. Commiss. Normalia 1792, F. 2-146, valamint DÁL, Commiss. 12/1796, 57/1796, 86/1799, 6/1808, 8/1809.

¹⁶⁴ DAL, Commiss. 19/1800 vagy 22/1802, amely szerint az országgyűlési követek részére is adható fuvar.

¹⁶⁵ Uo. 19/1804.

¹⁶⁶ Uo. 70/1807.

tak.¹⁶⁷ Ilyen módon az állandó és átmeneti katonai elszállásolások a jobbagyokat és polgárokat terhelték. S mert nagy volt az elhelyezendő katonaság létszáma, nyilvánvaló, hogy a terhek is nagyméretűeknek mutatkoztak. 1711-ben a kerület egyes megyéiben 52 lovasezred és 23 gyalogezred egységei telepedtek meg a Nagyváradon székelő 1 ezrednyi „nemzeti katonaságon” kívül.¹⁶⁸ S az állandó katonaságon kívül folyamatos volt az átmenetileg beszállásolt átvonuló katonaság elhelyezése. Ezeknek beszállásolását eleinte a főhaditanács intézte szállásmestere útján,¹⁶⁹ később ez a munka is a kerületi biztosra hárult. A katonaság érkezését főhadbiztosság, majd hadi főparancsnokság tudatta a hadbiztossal, ugyanakkor a tartományi igazgató polgári vonalon tájékoztatta a kerületi biztost s az igazi teher annak vállain nyugodott. A katonaság érdekeit annak kellett képviselnie, a hadbiztos legfőljebb ellenőrizte a seereg elhelyezésének megtörténtét vagy előkészítését.¹⁷⁰ A megadott útvonalon belül a falvakat már nem a kerületi biztos jelölte ki, hanem az a megyék hatáskörébe tartozott.¹⁷¹ A bányavárosok (Nagybánya, Felsőbánya) fel voltak mentve a beszállásolás alól s az 1715. évi 43. t. c. biztosított ezzel a jogukkal az egész feudális korszakban éltek.¹⁷² A hegyaljai falvak a szőlőművelés, főként a szüret idején, kértek felmentést s ilyen értelemben foglalt állást a tartományi igazgató is a helytartótanács elé terjesztett javaslatában.¹⁷³

Az elszállásolásra kijelölt helyet a katonaság köteles volt elfoglalni, azon önkényesen nem változtathatott.¹⁷⁴ A hosszú katonai szolgálat miatt béke idején a nős katonák sokszor magukkal vitték családjukat s ilyenkor a beszállásolás a családtagokra is vonatkozott, a lakosság felmérhetetlen terhére^{174/a}. Minden község tartozott egy kvártélyházat fenntartani a saját terhére s ez bármikor a katonaság rendelkezésére állott.¹⁷⁵ Viszont az is igaz, hogy a katonaság egy falun belül csakis a kijelölt szálláshelyen telepedhetett meg s a kocsmát a tisztek sem vehették igénybe, ha részükre más hely volt kijelölve.¹⁷⁶

II. József a beszállásolási költségek fedezésére és a nagy súrlódások elkerülésére ú. n. „concurrentionalis fundus”-t alapított 1787. ápr. 3-án de ezt az alapot 1790-ben megszüntették.¹⁷⁷ Ettől kezdve éppen úgy, mint azelőtt, a beszállásolás roppant bántó, kellemetlen s nemcsak anyagi, hanem sok esetben erkölcsi következményeit is a jobbagység, s városokban a polgárság viselte. 1752-ben a kerületi biztos jelentése alapján a tartományi igazgató szomorú tényként állapítja meg, hogy „az Ung megyében végrehajtott elviselhetetlen és aránytalan beszállásolási terhek

¹⁶⁷ Uo. 1/1840 idézi.

¹⁶⁸ Szabó D. i. m. 36. old.

¹⁶⁹ Taubert Ernő: A katonaság elszállásolása és ellátása Somogy megyében a XVIII. sz. első felében, Pécs 11. old.

¹⁷⁰ Másként írja le Varga i. m. 58. old.

¹⁷¹ O. L. Relatiók 1747 No. 99.

¹⁷² DÁL, Commiss. 62/1838.

¹⁷³ O. L. Relatiók 1749 No. 32.

¹⁷⁴ Uo. 1750 No. 90.

^{174/a} DÁL. Hadiadó 1784.

¹⁷⁵ Lásd Komoróczy: Fejér m. i. m. 12. old.

¹⁷⁶ O. L. Commiss. Normalia 1837 F 51–151.

¹⁷⁷ DÁL, Commiss. 1/1840 pag. 49.

miatt a lakosságból igen sokan ingóságokkal együtt megszöknek” s félé, hogy a megye elnéptelenedik.¹⁷⁸

Bonyolult feladatot jelentett a csapatok mozgatása, éppen a beszéllással összefüggésben. A mozgatás szándékát a tartományi igazgatóság közölte a kerületi biztossal s az a törvényhatóságoknak hozta tudomására, megjelölve, hogy melyik napon milyen létszámú egységek érkeznek a megye területére s egyben az útvonalat is megjelölte.¹⁷⁹ Az elhelyezésnél a polgári hatóságoknak kötelességük volt együttműködni a katonai hatóságokkal.¹⁸⁰ Általános elv volt, mint ezt a kerületi biztos Bereg m. alispánjának 1847-ben írta, „hogy az ország részéről a békelábon fennálló magyar hadsereg képében az ország kebelében állandóan szállásoló, valamint ennek kiegészítéséhez tartozó átkelő katonaságot ingyen szállás illeti.”¹⁸¹

A beszéllások és az állandóan tanyázó katonaság elhelyezésének megkönnyítését célozták a laktanyák építésére irányuló törekvések. A tartományi biztosság 1724. évi utasítása már előírja a laktanyák építésének követelményét,¹⁸² s különösen a nagyobb városok szerették volna a katonaság elhelyezését laktanyákban biztosítani. Debrecenben 1775-ben került fel egy ilyen irányú tervezet,¹⁸³ II. József pedig 1785-ben a kiskajártított kolostorok épületeit kívánta ilyen célokra felhasználni;¹⁸⁴ majd ismét Debrecenben 1834-ben külön bizottságot keltettek életre a laktanya építése érdekében,¹⁸⁵ de ezek a követelések csak szándékok maradtak. Az 1836-ban kiküldött bizottság is csak óhajként beszél a laktanyákról s Mérey tartományi igazgató 1838-ban is arról ír, hogy a törvényhatóságokban célszerű volna laktanyákat építeni, melyeknek költségeihez a hadikincstárnak is hozzá kellene járulnia.¹⁸⁶ Az 1840-ben készített országos kimutatás az egész debreceni kerület területén egyetlen laktanyát sem ismer.¹⁸⁷

A katonaság elhelyezésével együtt járó terhek között nyomasztó súllyal nehezedett a lakosságra az élelmezés. A XVIII. sz. első felében ennek terheit „teljes egészében a parasztokra hárították.”¹⁸⁸

A katonaság élelmezésének két formája volt gyakorlatban: az egyik a hadiadó egy részének terményben való megfizetése, a másik a katonaság közvetlen eltartása.

A terményben való adófizetésre az 1751. évi hadi szabályzat 12. pontja ad módot. Ez a mód a piacokkal nem rendelkező területekre kedvező volt, de a piaccal bíró, árutermelő vidékeken roppant károsnak mutatkozott. Az állandó helyell bíró katonaság élelmezését nem a kerületi bizottság intézte, hanem minden valószínűség szerint a hadbiztosság. A lebonyolítás módszere: részben vásárlás, részben pedig a természetbeni

¹⁷⁸ O. L. Relatiók 1752 No. 39.

¹⁷⁹ Pl. DAL, Hadiadó 1747 No. 39.

¹⁸⁰ DAL, Locumentenent. 240/1807.

¹⁸¹ DAL, Commiss. 51/1847.

¹⁸² O. L. Commiss. Normalia, rakszám A 712, 1724, 12. pont.

¹⁸³ DAL, Locumentenent. 26/1775.

¹⁸⁴ DAL, Bihar m. Contrib. 1785.

¹⁸⁵ DAL, Kül. tart. iratok 2360, uo. Commiss. 145/1837

¹⁸⁶ Timon i. m. 15. old.

¹⁸⁷ DAL, Commiss. 1/1840 VII. sz. mell.

¹⁸⁸ Varga i. m. 59. old. Timon i. m. 48. és köv. lapok.

A katonai szervek véleményét az 1836-os bizottság abban juttatja kifejezésre, hogy „a természetnyekkel katonatartás az adónak lerovását tetemesen könnyíti azáltal, hogy ennek egy része a készpénz gyanánt elfogadott természetnyekkel telvén le,” ebből jó termésű vidékeken „tetemes kedvezés háramlik.” De ennek ellenére, saját magával ellentétbe kerülve, javasolja, hogy a jövőben „... az eddigi rendszer helyett mind a tanyázó, mind az átkelő katonaságnak egyenesen a felséges kincstár költségein való élelmeztetését, mint azon egyedüli célszerű módot, mely által a zannyszor érintett károsodásoknak és hátramaradásoknak sikeresen eleje vevődhetik,” alkalmazzzák.¹⁹⁰ Magyarország főhadparancsnoka is azt javasolja 1838-ban, hogy a termények tényleges értékét a törvényhatóságok fizessék be a hadipénztárba s ne terményekkel adózzanak.¹⁹¹

A katonaság részére szolgáló természetbeni járandóságok egy részét, főként az állandó katonaság élelmezési illetményeit, katonai raktárakban tárolták. A raktárak száma nagyon kevés volt. 1712-ben mindössze Kassán, Nagyváradon, Egerben és Budán találkozzunk élelmező raktárakkal.¹⁹² Ezeknek a raktáraknak készlete legfőképpen a helyőrségeket tudta nehézkesen ellátni, de a vidéken beszállásolt katonaságot már nem s azt az 1751-es katonai szabályzat szerint is az egyes vidékeknek, (az országnak) kellett ellátniuk.¹⁹³ A raktárak száma a XVIII. sz. végén szaporodott: Tokajban, Munkácscon, Debrecenben és más helyeken állítottak fel raktárakat, de a XVIII. sz. végén az egész országban mindössze 29 átvevőhely volt, melyeknek egy része felszerelt raktár, más része csak tárolási hely.¹⁹⁴ A debreceni raktárt 1826-ban megszüntették.¹⁹⁵

A katonai raktárakba történő anyagátvételi ügyét a katonai hatóságok szabályozták, de polgári közigazgatási funkcióit a kerületi biztos ellenőrizte. Jellemzően Bereg megye katonai raktárainak, illetve átvevőhelyeinek gyakorlatára kiadott kerületi biztosí utasítást említjük. Eszerint: Bereg m. területén raktár van Váriban, Rákoson és Felső Shönbornban. Fiókraktár Holubinán és Gáton található. A raktárakat raktári biztosok kezelik, akik átveszik és gondozzák a szénát, zabot, gabonát, tűzifát, gyertyát, szalmát. Az elszámolás módja: „... minden helységnek... az ún. futrás kiadására külön könyvecskéje vagyon: az adóról szóló könyvbe az adó mennyiségét az aladószedők, a futrás könyvecskébe pedig a raktári biztosok írják be a leszállított természetbelieket és maguknak is feljegyzik a főszolgabíró által kiadott mindenkes kivetési jegyzékbe.” A raktári biztosok évenként számolnak el a számvevői hivatalnál, az pedig a kerületi biztosnál.¹⁹⁶ A raktárak kezelője az „annonarius” volt.¹⁹⁷ Annak előjárója volt a raktárbiztos, másként „magazinális commissarius.”¹⁹⁸

¹⁸⁹ *Marczali*, i. m. Századok 1915. évf 24. old.

¹⁹⁰ DAL, Commiss. 1 1840, pg. 5.

¹⁹¹ *Timon* i. m. 14. old.

¹⁹² *Szabó D.* i. m. 40. old.

¹⁹³ *Timon* i. m. 18. old.

¹⁹⁴ DAL, Commiss. 8/1796 mell.

¹⁹⁵ Uo. 22/1826.

¹⁹⁶ Uo. 90/1845.

¹⁹⁷ Uo. 68/1799 és 11/1796.

¹⁹⁸ DAL, Kül. tart. iratok 2360.

A katonaság élelmezésével és ellátásával összefüggő terhek között nagy jelentősége volt a salgamum-nak. Ez a teher: az elszállásoló biztosítja a fekvőhelyet, világítást, az eledel megfőzését. És éppen kiszámíthatatlansága miatt 1708-tól kezdve „a salgamalis teher a föld népének jutalmazás nélküli terhe volt”, állapítja meg az 1836-os bizottság.¹⁹⁹ Nehezítette a terheket, hogy a katonaság sok helyen a távollevő tisztek járandóságát is követelte „hiába tiltakozott ez ellen a kerületi biztosság.”²⁰⁰

Az ellátással függtek össze a veszteségeknek (deperdita) nevezett kiadások, melyek a katonaság által felszámított, valamint a piacon érvényes árak közötti különbségből adódtak. 1802-ben Hajdúböszörmény városban a búza és gabona vesztesége április és december között 122 Ft, a széna és abrak vesztesége 150 Ft-ot tett ki.²⁰¹ A lakosság állandó panaszaira 1815. szept. 23-án az uralkodó véglegesen elrendelte, hogy az átvétel a piaci áron történjék,²⁰² bár erre vonatkozóan már 1807-ben is jelent meg rendelkezés, de nem hajtották végre.²⁰³ S hiába volt minden tiltakozás, nem hajtották végre az 1815. évi rendeletet sem, mert pl. Bihar m. 1838/1847. évek közötti deperditáinak összege évenkénti átlagban 23 382 Ft-ot tett ki.²⁰⁴ S ez olyan veszteség, amelyet a kincstár sohasem térített meg, amely az árutermelő jobbágyságot sújtotta a legjobban s fékezte a termelési kedv további kibontakozását.

A kerületi biztos hatásköre kiterjedt a katonákról s elsősorban a leszerelt katonákról való *szociális gondoskodás* feladataira is. Habár a feudális korszak állandó hadseregének életében a szociális ellátás egészen primitív keretek között mozgott és inkább látszat kedvéért mutatkoztak ilyen irányú intézkedések, mégis röviden azt is meg kell említeni.

A nyugdíjas katonák illetményeit a hadbiztosság fizette ki, bár nem közvetlenül, hanem a hadiadóból vonták le a nyugdíj összegét s az elszámolás helyességét a kerületi biztos ellenőrizte. Az idevonatkozó rendelet 1772-ben jelent meg.²⁰⁵ Ha a sebesülés folyamán leszerelt katonai polgári állást kapott, vagy otthon megélhetését biztosítani tudta, a nyugdíjat tovább nem élvezte.²⁰⁶ A megyék kötelesek voltak a kerületi biztosnak bejelenteni, hogy élnek-e a területen nyugdíjasok.²⁰⁷

A debreceni kerületi biztos arról tájékoztatja Béreg m. alispánját, hogy „ha a nyugdíjas zsoldos katonák megbetegednek, szabadságokban áll orvოსoltatásuk végett valamely katonai kórházba bekívánkozniok, ilyenkor szükségképpen magokkal vivén a zsoldlevelet, melybe a kórházban töltött időről a tartásért ottan levont napi garasok abba beirattatnak.”²⁰⁸ A katonaság Pesten tartott fenn „invalidus házat”,²⁰⁹ a XIX. sz.

¹⁹⁹ DÁL, Commiss. 1/1840 pag. 22. Részletesen foglalkozik az ügygel a DÁL. Különb. tart. iratok 1206, 1723-ból. Vesd ö. Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története 1790–1849, Bpest. 1956. 115–116. old.

²⁰⁰ DÁL, Commiss. 20/1803.

²⁰¹ Uo. 90/1802. L. még uo. 37/1806 és 70/1806.

²⁰² Uo. 55/1815.

²⁰³ Uo. 1/1840 és pag. 50.

²⁰⁴ Uo. 315/1847.

²⁰⁵ DÁL, Locumten. 66/1772 és DÁL, Commiss. 88/1798.

²⁰⁶ DÁL, Commiss. 50/1803 és Locumten. 155/1808.

²⁰⁷ DÁL, Commiss. 31/1818, I. még 1/1845.

²⁰⁸ Uo. 85/1839.

²⁰⁹ Uo. 14/1838, 15/1838.

első felétől. Nagyszombaton „aggastyán ház” állott fönn.²¹⁰ Katonai kórház az egész kerületben mindössze Debrecenben volt az 1810-es években, amely „egyszerű polgári lakóépületben” helyezkedett el.²¹¹ Az egyes ezredek rendelkeztek ezredkórházakkal, ezeknek felszerelése természetesen még gyengébb lehetett.²¹²

A hadsereg utánpótlásának, a *toborzásnak*, ügye nem a kerületi biztosokra tartozott, de az ezzel kapcsolatos visszaélések elintézése már részben az ő tevékenységük volt.²¹³ 1747-ben toborzó központok voltak a kerületben Munkácson és Nagyváradon.²¹⁴ A besorozott katonákat a kerületi biztos maga is nyilvántartotta, bár ezek a nyilvántartókönyvek hiányzanak.²¹⁵ Az újoncozás módját a helytartótanács 1803-ban szabályozta s 8 pontban állapította meg a követendő eljárást.²¹⁶ S ha az egyes városok, megyék a kivetett újonclétszámot nem tudták az adott időben biztosítani, később kötelesek voltak azokat kiállítani. Pl. a hajdúvárosok 1815-ben elmaradtak 15 újonccal, ezeket 1821-ben követelte tőlük a helytartótanács. Ugyanakkor Bihar m-től 700 újoncot kívántak, Szatmárból 493 embert.²¹⁷ Az újoncozást azután véglegesen az 1840. évi 2. t. c. szabályozta.

Az újoncozás idején súlyos visszaéléseket követtek el²¹⁸ s egy ilyen esetről számol be a kerületi biztos 1799-ből, amely Szernyén (Bereg m.) fordult elő,²¹⁹ s egy másikról, amelynek során Hajdúböszörményben a katonaság és a polgárság közötti összeütközés folytán együttesen 29 halott és 18 sebesült maradt a helyszínen.²²⁰

Az újoncozások során, de méginkább az elhelyezésekkel kapcsolatban elkövetett visszaélések napirenden voltak. Debrecenben 1733-ban egy katona Pap Sámuel polgárt „kegyetlenül megverte, fogait kiütötte, beszélni sem tud nyelve sérülése miatt.”²²¹ Ung m-ben a „népet gyakran zaklatják, sőt megverik”;²²² 1755-ben Nyornán (Bereg m.) egy jobbágyot súlyosan bántalmaztak, a karját le kellett vágni.²²³ Szalacson a katonák 1789-ben „felverték a granariumokat, vermeket, nem törődtek azzal, hogy a tulajdonosnak semmije sem maradt... Pénz pedig nem adtak...”²²⁴ Bár a főhadsergparancsnokság a kivizsgálást elrendelte, a polgári hatóságok, majd közös bizottság azokat ki is vizsgálta, de arra nagyon kevés eset található, hogy a sértett javára megfelelő elégtételt adtak volna.

A kerületi biztosok figyelme kiterjedt a katonaszökevényekre és a

²¹⁰ Uo. 157/1847.

²¹¹ Uo. 280/1844 és DÁL, Relatiok 439/1815, valamint DÁL, Locumten. 13/1832.

²¹² DÁL, Commiss. 229/1842.

²¹³ *Ujhelyi* i. m. 252. old. ír a toborzásról.

²¹⁴ O. L. Relatiok 1747/ No. 46.

²¹⁵ Vö. DAL, Commiss 67/1798.

²¹⁶ DÁL, Locumten. 36 1803.

²¹⁷ O. L. Commiss. Normalia 1821. F. 5. - 5.

²¹⁸ Lásd erre Varga i. m. 71. old. és még László i. m. 170. old.

²¹⁹ DAL, Commiss 1/1800.

²²⁰ Uo. 56/1801. és még DAL, Commiss 145/1837. Szent György Ábrányból vett példa alapján.

²²¹ DAL, Hadiadó 1733 No. 25.

²²² O. L. Relatiok 1755. febr. 13.

²²³ Uo. 1755. ápr. 10.

²²⁴ *Marczali* i. m. Századok 1915, 26. old.

szabadságos katonákra is. A szabadságos katonák a polgári hatóságnál jelentkezni tartoztak megérkezésük után s a község, járás, megye ezt a tényt a kerületi biztosnak bejelentette.²²⁵ A szabadságról való visszahívás is a kerületi biztoson keresztül történt.²²⁶ A polgári szervek évenként tartoztak ellenőrizni a saját területükön élő szabadságolt katonákat.²²⁷ És ha nem igazolhatták magukat, katonaszökevényeknek tekintették őket, akiket bárki elfoghatott s ezért „taglia” címén jutalmat kapott.²²⁸ A letartóztatott szökevények jegyzékét meg kellett küldeni a kerületi biztosnak s az továbbította a tartományi igazgatónak.²²⁹ A szökevényeket a legközelebbi katonai parancsnokságnak kellett átadni, de az átadás helyéig a polgári hatóság kísértette el.²³⁰

V. A kerületi biztosság a szabadságharc idején

(A katonai közigazgatás szervezetének vázlata; hadsereg kiegészítés formái; felszerelés, ellátás és mozgatás kérdése)

Az 1848/49-es szabadságharc és a polgári forradalom idején a katonai biztosság nem töltötte be a korábbi funkciót. Bár formájában a kerületi biztosság fennmaradt, hatásköre a forradalom követelményeinek megfelelően megváltozott s új tartalmat nyert. S a biztosság e korbeli szervezete is magában hordozza a polgári átalakulás közigazgatási szervezeteinek kialakulásában rejlő ellentmondásokat, melyek a központi szervek életében bekövetkezett nagyméretű változásokat nem vezették végig a középfokú államigazgatás területéig.

Már a márciusi átalakulás előtti hetekben maguk a biztosok is érezték, hogy a tartományi biztosság másfélszázados szervezete nem mindenben felel meg a követelményeknek. Török Bálint aligazgató pl. márc. 12-én azt írja a debreceni kerülethez, hogy: „miután mindezek az országgyűlési tárgyalás alatt lévő katonaelelmezési ügygel szoros kapcsolatban vannak, s a közbejött tárgyalások után méltán remélhető, miszerint az elavult s napról napra több hiányokat fölmutató országos biztosi utasítások (kiemelés tőlem, K. Gy.) az újonnan fölmerült eseteket szabályozandó rendeletekkel fognak fölcseréltetni”, t. i. az adókezelés technikáját érintő javaslatok.²³¹ A független magyar minisztérium megalakulása és az országos közigazgatási hálózatban végbement változás sem személyi, sem szervezeti téren nem érintette magát a kerületi biztosságot. Ugyanaz a Kiss Ferenc maradt továbbra is a biztos, aki azelőtt

²²⁵ DAL, Locumten. 1767 No. 39.

²²⁶ DAL, Commiss. 97/1798 és DAL, Locumten. 74/1811, valamint 108/1812, amely részletes szabályozást nyújt. A katonai szabadságolások ügyintézésére és nyilvántartására 1816-ban kiadott instrukciót lásd O. L. Commiss. Normalia 1830 F. 18-67.

²²⁷ DAL, Locumten 100/1835.

²²⁸ O. L. Relatiok 1750 No. 8., DAL, Hadiadó 1754, O. L. Commiss. Normalia 1794 F. 9. - 380, DAL, Commiss.40/1798, 79/1801, DAL, Locumten. 2/1809, O. L. Commiss Normalia A. 712 rakerszám, 1779-ből. Uo. 1810 F. 4-3.

²²⁹ DAL, Commiss. 19/1815, 26/1838.

²³⁰ Uo. 62/1809.

²³¹ Uo. 70/1848.

volt. S jellemző, hogy Zaránd m. még 1848. jún. 17-én is az 1751. évi regulamentum egy példányát kérte a Honvédelmi Minisztériumtól, mihez tartás végett. A katonaság közigazgatási ténykedése változás nélkül állott a régi szabályzatok alapján. Májusban az igazgató neve „országbiztossági főigazgató”, a kerületé pedig „tartományi biztosi kerület.”²³² A Honvédelmi Minisztérium már átment bizonyos szervezeti változásokon, amikor a főigazgató júl. 15-én még azt rendelt el, hogy „a tartományi biztossági főigazgatóság és a kerületi biztosságok közt eddig fennállott viszonyok legkevésbé sem változván, minden jelentését ezután is hozzám címezzé.”²³³

Maga a Honvédelmi Minisztérium 1848. április, május hónapokban csak egy osztályból állott, amit biztossági vagy gazdasági vagy polgári biztossági osztálynak neveztek. Ügyei pedig a korábbi helytartótanácsi biztossági osztály és tartományi biztosság folytatására, tehát „az országban állomásozó sorkatonaság és polgári lakosság viszonyával” kapcsolatos feladatokra terjedtek ki.²³⁴ Viszont az országbiztossági főigazgató intézménye működik, május havában s mint láttuk, júliusban is, rendelkezéseket ad ki a kerületi biztosoknak s ugyanakkor jelentést tesz a H. M.-nek, személy szerint br. Vay Miklós.²³⁵ A. H. M. egyik szak-elődójaként maradt meg továbbra is a főigazgató, akihez az egyes ügyeket „figyelembe vétel”, vagy „kellő használat végett a H. M. maga áttett.”²³⁶ A kerületi biztosi kinevezést a H. M. gyakorolta, de ugyanakkor értesíti a főigazgatót, hogy „a sopronkerületi tartományi albiztosi hivatalra” Kleinrath Károlyt kinevezte.²³⁷

Világos ezekből, hogy a tartományi biztosi főigazgató a H. M. biztossági osztályán belül megmaradt intézmény s a kerületi biztosok továbbra is működtek, de már kisebb hatáskörrel, mert feladatuk jó részét a különböző kormánybiztosok s a forradalmi kormányzat időnként kiküldött bizottságai vették át.

A gazdaszat-közigazgatási funkcióit, az ellátással, toborzással, ruházattal stb. összefüggő ügyeket közvetlenül a H. M. és megbízottai intézték; a pénzügyek fölött a Pénzügyminisztérium rendelkezett, mint látjuk majd. A kerületi biztos fokozatosan kikapcsolódott a gazdaszat-közigazgatási teendőkből. 1848. május 1-én megtörtént az, hogy a pénzügyminiszter rendelkezést adott ki a hadiadó befizetésének módjáról s erről a rendeletről a tartományi főigazgató a pozsonyi és kassai kerületi biztosok jelentése alapján szerzett tudomást, holott a rendeletkibocsátó minisztérium székhelyén volt a hivatala; akkor is több, mint egy hónappal később hozták tudomására az ügyet.²³⁸

A szervezeti formák tisztázatlansága kihatott a függőségre is. A kerületi biztosok maguk sem tudták, kinek tartoznak felelősséggel, amit már az előbb láttunk. Többek között a besztercebányai kerület biztosa 1848 nyarán a pénzügyminisztertől 6 heti szabadságot kért, miközben

²³² O. L. Honv. Min. 1848 K. 29-8.

²³³ DAL, Commiss. 156/1848.

²³⁴ *Ember*: Minisztérium Levéltára i. m. 202. old.

²³⁵ O. L. H. M. 1848 K. 29-8.

²³⁶ Uo. K. 29-11, 12, 15.

²³⁷ Uo. K. 29-17.

²³⁸ DAL, Commiss. 156/1848.

jelentést tett a hadiadó befizetéséről. A P. M. az ügyet áttette a H. M.-hez azzal a megjegyzéssel, hogy a szabadságot a maga részéről megadja, de a H. M. is adja meg a „tőle is függő tisztviselőnek.”²³⁹ Kettős alárendeltség alakult ki a kormány irányában s ez a munka egységét, harmóniáját zavarta.

A hadiadó beszedésének kérdésében változást már az első hetek jelentettek. Május 1-én rendelte el a P. M., hogy „... addig is, míg a tartománybiztosságok netaláni új elrendezése és a jövő közadóbéli rendszernek törvényes meghatározása általjában bekövetkezend, jövőre nézve is a hadbiztosi számtételben az eddigi eljárás oly módosítással mindazonáltal tartassék meg, hogy a törvényhatóságok által a számlatokra behozott közpénz összegek nem a hadi, hanem a legközelebbi kincstári pénztárba fizetessenek be.”²⁴⁰ Ez a határozottan kitűnő intézkedés lehetetlenné tette, hogy a császári hűségű zászlóaljak és ezredek a hadiadót esetleg államellenes célokra felhasználják. Ez volt a következmény még akkor is, ha a miniszteri rendelkezés nem gondolt ilyen messzemenő következtetésre.

1848 szeptemberétől kezdve a H. M. erősen kézből tartotta a katonai biztossági ügyeket. 1848. aug. óta a H. M.-ben külön, önálló biztossági osztály volt.²⁴¹ Ez a kerületi biztosokat esetlegesen hibás intézkedéseikért szigorú felelősségre vonta. 1848. szept. 25-én pl. a H. M. elrendeli az alábbiakat: „Bereg m. egyeteme e hó 11-én kelt abbéli levelére, miszerint szept. 12-én (!) a Schwarzenberg 4. sz. ulánus ezredből Zidor nevű tizedes több szekér tehernyi ruha s fegyverneműket szállítva szomszéd Galiciába, ki a debreceni tartományi biztos úti rendeletével igazolá magát, felszólított tartományi biztos urat, adjon nekem arról azonnal tudósítást, vajon minő ministeriális rendelet következtében, miután parancsolat adatott, hogy semmi ily nemű szállítás világos ministeri rendelvénnyel nélkül legszigorúbb felelet terhe alatt nem eszközölhető, adta Ön ezen szállítási rendelvénnyét.” A válasz az volt: hogy a szállítási rendelvénnyel az albiztos adta ki, de hogy kinek a rendelkezésére, az nem derült ki.²⁴² Feltehető az is, hogy valamelyik osztrák katonai parancsnok, akinek a kerületi biztos éppenúgy engedelmességet, mintha közben az országban semmiféle változás nem ment volna végbe a bel-, vagy külpolitikában. Az, amit Urbán megállapított más területre, bizonyos fokig érvényes volt a kerületi biztosságoknál is, hogy ti. a katonai közigazgatás kerületi szervei „továbbra is csak a bécsi hadügyminisztertől fogadtak el rendelkezéseket.”²⁴³ Természetesen ez a magatartás ilyen megfogalmazásban nem alkalmazható a kerületi biztos munkájára, de úgy látszik, egy-egy ügyben igyekezett a debreceni kerület vezetője mellőzni a H. M.-t, a fegyveres felkelés, a szabadságharc előtt.

Egyes megyék katonai ügyekben hoztak olyan határozatot, mint

²³⁹ O. L. H. M. 1848 K. 29-21.

²⁴⁰ DAL, Commiss. 156/1848.

²⁴¹ Ember: Minisztérium i. m. 206. old.

²⁴² DAL, Commiss. 186/1848.

²⁴³ Urbán Aladár: Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán. Hadtört. Közl. 1955. évf. 3-4. sz. 134. old.

Szatmár megye, hogy a beszállásolással kapcsolatban „minden intézkedéseket egyedül és egyenesen az illető miniszteri szakosztálytól, egybűnnel sehonnan el nem fogadni, elhatároztuk.”²⁴⁴ Ilyen határozatok alapján alakult ki a katonai közigazgatás területén a centralizáció, amelynek megbízottai a helyi igazgatásban a különböző ügyekben küldött kormánybiztosok voltak. Külön volt újoncozási kormánybiztos, külön kormánybiztos gondoskodott a seregek ellátásáról stb.²⁴⁵ A központi feladatokat pedig 1848 decemberétől kezdődően a H. M. polgári-gazdászati osztálya látta el. „Minden katonai-polgári tárgyak, törvényhatóságokkai tárgyalások, katonai elbocsátási kérelmek, meneti rendelkezések... Minden pénztári és biztossági tárgyak... Az általános katonai budget” ügyei ez az osztályhoz tartoztak.²⁴⁶ És a szabadságharc menete alatt alig észlelhető a kerületi biztos valamely szerepe is. A debreceni biztosi kerület utolsó beadványa, 55. sz. alatti iktatással, jún. 22-én kelt, 1849-ben s 1850. júl. 29-én már a kerületi főispáni hivatal előadója kéri Debrecentől az adókimutatást,²⁴⁷ s ugyancsak a kerületi főispán rendelkezett 1850. szept. 29-én a volt tartományi biztosok elmaradt fizetése tárgyában. S a hadipénztárnok, Debrecen város alkalmazottja, a hadiadó kezelője, okt. 7-én írt jelentésében megjegyzi, hogy a „folyó 1849/50-ik évben vannak-é vagy nincsenek tartományi biztosok, arról alólirottaknak semmi tudomásuk nem lévén, csak annyit mindhatnik, hogy ily nemű fizetés ez évben a városi pénztárakból mind ekkoráig nem történt.”²⁴⁸ Gyakorlatilag tehát a kerületi biztos intézménye, legalábbis a debreceni kerületet véve alapul, megszűnt. Hatáskörét valószínűleg átvette a „Nagyváradi cs. kir. kerületi parancsnokság.”

Miután a kerületi biztosság szervezésének és alakulásának tudományos feldolgozása hosszabb tanulmányt kívánna, csupán érinthetjük e helyen azokat a kérdéseket, melyekben a kerületi biztosnak valamilyen tevékenységét észlelhetjük.

Az 1848. évi III. t. c. „a Magyarországon állomásozó császári katonaságot a magyar hadügyminiszternek rendelte alá.”²⁴⁹ A tartományi főigazgató 1848-ban értesíti a kerületi biztost minden kérdésről s különösen az újoncozgatásról. Meghatározza az útvonalat, amely a kerületet érinti. Többek között ápr. 18-án tudósítja a főigazgató a kerületi biztost arról, hogy Dorogról Aradra 58 főből álló újonc rendeltetett,²⁵⁰ vagy jún. 27-én egy másik egység 347 fővel Szolnokra van irányítva „a helybeli főhadfogadó kormány rendeletére”;²⁵¹ vagy nov. 21-én 1054 főből álló újoncsereg küldetett Pestre,²⁵² 1849. január 3-án 345 újonc rendeltetett ugyancsak Pestre²⁵³ stb. Az útvonalat továbbra is a kerületi

²⁴⁴ O. L. H. M. 1848 K. 10-105.

²⁴⁶ Lásd erre *Balázs József-Borús József-Nagy Kálmán: Kossuth, a forradalmi honvédelem szervezője. Kossuth Emlékkönyv I.* 315 old.

²⁴⁶ *Ember: Miniszt. i. m.* 206. old. és 210. old.

²⁴⁷ DAL, Tan. jelentések 830/1850.

²⁴⁸ Uo. 954/1850.

²⁴⁹ Kossuth emlékkönyv I. 344. old.

²⁵⁰ DAL, Commiss. 95/1848.

²⁵¹ Uo. 139/1848.

²⁵² Uo. 222/1848.

²⁵³ Uo. 1/1849.

biztos közli a megyével, de az újoncozás lebonyolításához semmi köze nincs.

Hasonló volt a helyzet a nemzetőrök toborozása terén is, amelyre nézve a kiadott toborzási utasítást a kerületi biztos nem is kapta meg.²⁵⁴ S bár a „nemzetőrség alsófokú szervezése a polgári hatóságok közreműködésével történt”²⁵⁵ a polgári hatóságok sorában a kerületi biztossal nem találkozunk. Egyes törvényhatóságok még bejelentették a kerületi biztosnak a változásokat, mint Debrecen városa 1848. szept. 25-én, de a bejelentés csak tudomásul szolgált. A bejelentés alkalmával Debrecen azt kérte, hogy Berettyóújfalutól kezdve a szállítást az érdekelt helységek bonyolítsák le. A kérést követő intézkedésnek nincs nyoma.²⁵⁶

Háttérbe szorult a kerületi biztos szerepe a hadsereg felszerelését illető ügyekben is. Földváry Sándor szds 1848. jún. 24-én a 10. zlj. részére közvetlenül a várostól kér mesterembereket a formaruhák elkészítésére.²⁵⁷ A pénzügyi elszámolásokat sem a tartományi igazgatónak terjesztette fel a kerület, hanem a pénzügyminiszter ápr. 26-i rendelete értelmében a pénzügyminiszternek, miután magát a hadiadót „a legközelebbi kincstári só- és harmincadhivatalnak pénztáraiba” kell szállítani.²⁵⁸ A pénzkiutalások ezután járt útja a Pénzügyminisztériumban állapodott meg s ezáltal egy belső ellentmondás keletkezett, amely a pénzbeszedést, az adóbehajtást törvényhatósági feladattá tette, de a felhasználást az állam kizárólagos jogkörébe utalta. A katonai pénztárt a P. M. irányította s 1848. júl. 10-én a H. M. felszólította a P. M.-t, hogy a debreceni katonai pénztárt és a nagyváradi sóhivatalt ezüst (váltó) pénzzel lássa el, mert különben fizetéképtelenné válik. A P. M. júl. 17-én még nem tudott pénzt küldeni.²⁵⁹ Viszont úgy látszik, a befizetésnek ez a módja nem volt következetes, mert szeptemberben Bihar m. arról értesíti a kerületi biztost, hogy „kormányzó választmányi rendelet folytán” a toborzó kapitány, Mezey Mihály, részére kifizetett 1000 Ft-ot, az „újoncok kiállítására” pedig 8000 Ft-ot,²⁶⁰ vagyis a kifizetés a P. M. megkerülésével történt. Ilyen megkerülések valószínűleg többször előfordulhattak, ha a hadsereg ellátásának igénye gyorsabb volt, mint a kifizetések bürokratikus módja. 1848. nov. 14-én a debreceni hadbiztos, Fabriczi, panaszkodik a kerületi biztosnak, hogy a csapatok ellátása nagyon nehéz azóta, hogy „a hadiadók többé nem a hadipénztárba fizettetnek be; a pénzszűkölet megelőzésére semmi lehetőség nem kínálkozik.”²⁶¹ Viszont erre a megoldásra az ország egész pénzügyi helyzetének stabilizációja, az egész országra kiterjedő pénzgazdálkodás egységének biztosítása szempontjából föltétlenül szüksége volt a forradalmi kormánynak.

²⁵⁴ A toborzást és annak megszervezését feldolgozta: *Urbán* 1. m. 134. és köv. lap.

²⁵⁵ Ember: Minisztérium 1. m. 88–92.

²⁵⁶ DAL, Commiss. 184/1848. Hasonló eset 197/1848.

²⁵⁷ DAL, Relatiók 337/1849.

²⁵⁸ DAL, Commiss. 111/1848.

²⁵⁹ O. L. H. M. 1848 K. 10–381 és K. 10–461.

²⁶⁰ DAL, Commiss. 201–1848.

²⁶¹ Uo. 219–1848, vagy egy másik eset H. M. 1848 K. 10–1248.

A polgári közigazgatás szervezeteinek bürokratikus nehézségeire mutat a tábori élelmezés ellátása. A tábori élelmezési biztosokat a *B. M. nevezte ki*; a katonaság ellátásához szükséges pénzt a *P. M. utalta ki*, viszont az ellátás alapjául szolgáló igényt a *H. M. útján* kellett a *P. M.*-be megküldeni, mert az összeg felhasználó szerve mégiscsak a *H. M.* Ennek kellemetlenségeiről tett panaszt Kossuth június 30-án, de beadványát a *H. M.* egyszerűen tudomásul vette.²⁶²

A katonai újév 1849. január 1-én kezdődött s nem nov. 1-én, mint eddig. Az adókiivetés a hadiadó tekintetében is a közteherviselés elvét vette figyelembe. Az adóbefizetés elszámolása az 1848-ban rendszeresített „Havi tábla” felhasználásával történt. A táblázatokat a tartományi biztosnak kellett megküldeni s a kerületi biztosok munkaköre a hadiadó behajtása körül voltaképpen kimerült a befizetések írásos adminisztrációjának lebonyolításával. A megyék a só- és harmincadhivatalnak befizetett adóról szóló elismervényt bemutatták a kerületi biztosnak. Ezeket a táblázatos formulákat 1848. decemberben bevonták, ami valószínűleg összefügg a hadiadó kiivetésének új rendszerével, az újonnan megállapított adókulccsal.²⁶³

A beszállásolás körül mutatkozó hiányosságok a kerületi biztos hatáskörének gyakorlati megszűnése miatt erőteljesen érvényesültek. Általában a szállítás és gabonabeadás mellett a beszállásolás akkor is nagy terhet jelentett a lakosságnak,²⁶⁴ különösen, ha meggondoljuk, hogy még a világitási járandóságot is több esetben maga a *H. M.*, tehát az országos állami főhatóság, utalta ki.²⁶⁵ Debrecen városa 1849. május 22-én panasz tárgyává teszi, hogy a katonák „tiszteik hanyagsága miatt nem kapnak szállásolási jegyet.” Emiatt „jegy nélkül szállásoltatnak be.” Ebből a szállásdíjak kifizetésénél zavar keletkezik. Más esetben viszont kapnak ugyan szállásjegyet, de azt nem adják át a házigazdának, hanem az illető katona „máshová viszi s találkoznak egyének, kik tőlük megveszik s azt a biztosnak beszámolják, ki azt — bárha a maga által vezetett könyv nem igazol is —, elfogadni kénytelen, mert az előmutató részéről a cédula igazol, minek folytán a cédula nélkül maradt szenved rövideiséget, hacsak a biztos ti. a kerületi biztos, *K. Gy.* könyve helyre nem pótolja, mely pótlást később vagy a biztosnak, vagy a hadipénztárnak kell szenvedni.”²⁶⁶

Az élelmezésben és a katonaság ellátásában jelentkező nehézségek következtében az 1849. május 26-án kiadott 619. sz. *B. M.* rendelet az ellátást újból a megyékre ruházta, fenntartva az 1848 előtti állapotot. Bihar m. csak akkor vállalja az élelmezést, ha „az álladalmi készleteket” átadják a megyének, minthogy az állam azokat annak idején birtokba vette az élelmezés és ellátás ügykezelésének átvételével együtt.²⁶⁷

A katonai szállítások, csapatmozgatás mellett a hadtápanyag szál-

²⁶² *H. M.* 1848 K. 10–350.

²⁶³ DAL, Commiss. 5/1849.

²⁶⁴ *Barta* István: A kormány parasztpolitikája 1849-ben, Századok 1956 évf. 1–2. sz. 39. és köv. lap.

²⁶⁵ Lásd erre: *O. L. H. M.* 1848 K. 10–1258.

²⁶⁶ DAL, Relations 408/1849.

²⁶⁷ DAL, Bihar megye közgyűlése 1849. No. 1284. és 1267.

lítása is, egy ideig 1848-ban a régi módszer szerint haladt: a kerületi biztos asszignációja alapján. A H. M. központi szerveinek, osztályainak kiépülése után azonban változás következett be s 1848. júl. 6-án a H. M. közvetlenül a főispán királyi biztossal tudatta a csapatok érkezését, aki viszont ugyancsak közvetlenül a törvényhatóságoktól kért élelmet, elszállásolást. Vagy ha nem is közvetlenül fordult a főispánhoz, a kinevezett polgári biztos útján tette ezt.²⁶⁸ A megyék egy része szintén közvetlenül a H. M.-hez fordult katona-mozgósítási ügyben. Ung m. pl. 1848. júl. 1-én egyenesen a H. M.-től kérte, hogy telepítsék vissza az elvitt huszárezredet, mert „a mintegy 35 ezernyi népesség”, mely „roszindulatú lengyel—oroszokkal mindennapi érintkezésben van, könnyen tévútra vezethető és elcsábítható” lehet.²⁶⁹ A kérést nem teljesítették.

Végigtekintve a kerületi biztosság debreceni szervezetének tevékenységét, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a feudalizmus hanyatlásának idején kialakult ez a polgári igazgatási csíra önmagában helyesen egyesítette a centralizáció és decentralizáló követelményeit. Összefogta egy területen a katonaság ellátásával összefüggő különböző gazdasági ágazatokat s helyes egyensúlyt tartott fenn az egyes megyék különböző módon eltérő érdekei között. Ez a helyes egyensúly már idejét múlta a polgári forradalom után, amikor kifejezetten polgári közigazgatási rendszer kiépítése váltott szükségessé; ezért a kerületi biztosság külön rendelkezés nélkül is elsorvadt, de új még nem fejlődött ki utána.²⁶⁹

²⁶⁸ O. L. H. M. 1848. K. 10–353. és u. o. K. 10–308.

²⁶⁹ A kézirat benyújtása után jelent meg „A debreceni »Tartományi Kerületi Biztosság« (Provincialis Commisariatus Debreczen) irattára 1723–1849” címen az irattár ügyét részletesen tárgyaló tanulmányom, a Levélt. Híradó 1956. évf. 4. száma, 70–89. old. A kérdésre jelen dolgozat csak utalt.